Digitized by eGangotri

Book of Commentary and Explanation of various Sanskrit terms & Concepts.

13852
233
48
325.65

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१२ स्वप्ने उन्मिषितप्रतिभः कृत इत्यस्य अग्रिमेण 'इति शब्देन अन्वयः।

१३ प्रमाणीकृतस्वप्नाम्।

१४ शिवरहस्यागमशास्त्रसंग्रहरूपाणि।

१५ तथा च वार्तिकम्

'श्रीमन्महादेवगिरौ वसुगुप्तगुरोः पुरा।
सिद्धादेशात्प्रादुरासञ्शिवसूत्राणि तस्य हि॥'

इति।

१६ तस्मात् वसुगुप्तात् गुरुपरम्परया यथायथं प्राप्तानि।

१७ 'नरा आत्मानः पृथक् ईश्वरश्च पृथक्' इति-वादिनां प्रातिपद्येण वैपरीत्येन।

१८ अत्र वार्तिकम्

'चैतन्यमात्मनो रूपं सिद्धं ज्ञानक्रियात्मकम्।
तस्यानावृतरूपत्वाच्छिवत्वं केन वार्यते॥'

इति।

१९ अचेतितस्य अप्रकाशितस्य। प्रकाशात् बाह्यं यत् तद् अवस्तु।

२० सर्वत्र अस्ति इत्यर्थः।

२१ चैतन्यं चितिः, चेतन आत्मा इति राहोः शिर इतिवत् काल्पनिकम्, वस्तुत एकमेव सर्वम्। चितिक्रिया प्रकाशाभिमर्शः, तस्य भावः चैतन्यं स्वातन्त्र्यम्।

२२ चितिक्रियासंबन्धमयम्। संबन्धस्य संबन्धिविश्रान्तस्य प्रतीतेः चितिक्रियासंबन्धमयं चैतन्यमिति ष्यञा निष्कृष्टम्।

२३ सकलादीनां शिवतत्त्वान्तानां नास्ति तत्। शिवतत्त्वमपि

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

वस्तुतः ततो न्यूनं सृज्यमानम् अनाश्रितसंज्ञम् अच्छेद्याक्लेद्याशोष्यादिधर्मकम् ।

२४ आकाशपरमाणवादौ ।

२५ इत्थमिति, स्वातन्त्र्यस्य उद्धुरीकारप्रदर्शनतः । तथा च आचार्याभिनवगुप्तपादाः

'चैतन्यमिति भावान्तः शब्दः स्वातन्त्र्यमात्रकम् ।
अनाक्षिप्तविशेषं सद् आह सूत्रे पुरातने ॥'

इति ।

मात्रशब्दस्य अर्थमाह अनाक्षिप्तेति । भावप्रत्ययान्तो हि शब्दः सहचारिधर्मान्तरनिवृत्तिमेव ब्रूते । यदाहुः

'धर्मान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ तयोर्द्वयोः ॥
संकेतभेदस्य पदं ज्ञातृवाञ्छानुरोधतः ।
भेदोऽयमेव सर्वत्र द्रव्यभावाभिधायिनोः ॥'

इति ।

'चितिः प्रत्यवमर्शात्मा...............।'

इति श्रीप्रत्यभिज्ञायाम् । चेतयते इत्यत्र या चितिः चितिक्रिया तस्याः प्रत्यवमर्शः स्वात्मचमत्कारलक्षणः आत्मा स्वभावः । तथा हि घटेन स्वात्मनि न चमत्क्रियते, स्वात्मा न परामृश्यते; न स्वात्मनि तेन प्रकाश्यते, न अपरिच्छिन्नतया भास्यते, ततो न चेत्यते इत्युच्यते । चैत्रेण तु स्वात्मनि अहमिति संरम्भोद्योगोल्लास-विभूतियोगात् चमत्क्रियते स्वात्मा परामृश्यते स्वात्मन्येव प्रकाश्यते, इदम् इति यः परिच्छेदः एतावद्रूपतया तद्विलक्षणीभावेन नील-पीत-सुख-दुःख-तच्छून्यताद्यसंख्यावभासयोगेन आभास्यते, ततश्चैत्रेण चेत्यते इत्युच्यते ।

२६ एतत् चैतन्यं स्वातन्त्र्यमेव आत्मा ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

२७ तस्य भिन्नभिन्नस्वभावस्य ।

२८ अप्रकाश्यमानत्वेन ।

२६ चिदव्यतिरेकात्तु न भिन्नभिन्नस्वभावैः ।

३० कर्मणि षष्ठी । भेदस्य आधातुम् इत्यत्र भेदं कर्तुम् इत्यर्थः ।

३१ मलस्थितेर्दृश्यत्वात् भेदशङ्कायां प्राप्तायां तस्य अव्यतिरिक्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् न भेदावस्थितिः इत्यर्थः ।

३२ मुक्तेः प्राक् ।

३३ मलशान्तावपि ।

३४ न्यूनतायां वा । मुक्तिदशायां मलसंस्कारसंभवो वा ईदृशी न्यूनता वा भवितुं नार्हति । तदङ्गीकारे मुक्तिरेव न स्यात् किन्तु संसार एव इत्यर्थः ।

३५ आत्मनां भेदो नास्ति इति कथितम् ।

३६ लौकिकाः शरीरं चार्वाकाश्च, वैदिकाः प्राणम्, योगाचारा बौद्धाश्च बुद्धिम्, माध्यमिकाः शून्यम् आत्मानम् अभ्युपगच्छन्ति । तेषां मतनिराकरणाय अथेति प्रश्नपूर्वकम् उपदिशति ।

३७ आत्मा इति शेषः ।

३८ शरीरादयश्च प्रकाशमानत्वेनैव गृहीताः ।

३९ देहादिमतः । योगवासिष्ठेऽपि

'यद्यज्ज्ञेयमिदं तत्त्वं नेति संत्यज्य युक्तिभिः ।
प्राप्यावशिष्टं चिन्मात्रं सोऽस्मिसोऽस्मीति भावय ॥'

अष्टावक्रोक्तौ च

'प्रकाशो मे निजं रूपं नातिरिक्तोऽस्म्यहं ततः ।
यदा प्रकाशते विश्वं तदाहं भास एव हि ॥'

४० चिद्धर्मा आत्मा । विशेषः भेदः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

४१ इयमेव चित् सर्वदेहेषु स्फुरतीति साभिज्ञानम्।

४२ अस्यैव आत्मा इति विशेषो न चोदितः (अस्यैव आत्मा इति विशेषाचोदनात् विश्वस्य इति कथ्यते)।

४३ अचेत्यमान इति स्वभाव इत्यनेन संबध्यते। अचेत्यमानः अप्रकाश्यमानः। अविमृष्टं हि यत् तत् अवस्तु इति।

४४ चैतन्यस्वभाव एव स्वभावः।

४५ ततः तस्मादेव हेतोः।

४६ अनुपयुक्तमिति

'प्रकाशो नाम यश्चायं सर्वत्रव प्रकाशते।
अनपह्नवनीयत्वात्किं तस्मिन्मानकल्पनैः॥'

इत्यभिनवगुप्तपादैस्तन्त्रालोके प्रमाणानुपपत्तेराम्नातत्वात्।

४७ प्रमाणवराकस्यापि

'प्रमाणान्यपि वस्तूनां जीवितं यानि तन्वते।
तेषामपि परो जीवः स एव परमेश्वरः॥'

इत्यभिनवगुप्तपादैश्चैतन्याधीनैव सिद्धिर्निर्दिष्टास्ति।

४८ 'परः संनिकर्षः संहिता' इति श्लिष्टसंधिकारेण 'चैतन्य-मात्माज्ञानं बन्धः' इत्यकारप्रश्लेषपाठेन एकं सूत्रम्। इतरथेति पृथक् सूत्रद्वयेन अकाराप्रश्लेषात् संहिताया अभावात् इत्यारोहक्रमेण; अत्र ज्ञानम् आत्मनि अनात्माभिमानलक्षणम् अनात्मनि आत्माभिमान-लक्षणं च मलम् वियुक्तसंयुक्तपाठतया दर्शितम्। तथा च आचार्या-भिनवगुप्तपादाः

'चैतन्यमात्मा ज्ञानं च बन्ध इत्यत्र सूत्रयोः।
संश्लेषेतरयोगाभ्यामयमर्थः प्रदर्शितः॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

चैतन्यमिति भावान्तः शब्दः स्वातन्त्र्यमात्रकम् ।
अनाक्षिप्तविशेषं सद् आह सूत्रे पुरातने ॥

द्वितीयेन तु सूत्रेण क्रियां वा करणं च वा ।
ब्रुवता तस्य चिन्मात्ररूपस्य द्वैतमुच्यते ॥

द्वैतप्रथा तदज्ञानं तुच्छत्वाद्बन्ध उच्यते ।
तत एव समुच्छेद्यमित्यावृत्त्या निरूपितम् ॥'

इति ।

४९ इयमुक्तिः सिद्धान्तिवादानुसारेण भेदवादिनः ।

५० मलावारकत्वं; मलाच्छादकत्वं चित्स्वरूपस्य ।

५१ भेदवादेनोक्तसिद्धान्तानुसारमेव या उक्ता चोद्यप्रक्रिया तत्परिहारेण सिद्धान्ती वक्ति ।

५२ मलमिति अज्ञानं तिमिरं पारमेश्वरस्वातन्त्र्यमात्रसमुल्लसितस्वरूपगोपनासतत्त्वम् आत्मानात्मनोरन्यथाभिमानस्वभावमपूर्णं ज्ञानं तदाणवं मलम्, संसारेति संसारस्य 'भिन्नवेद्यप्रथात्रैव मायाख्यं .....' इत्याद्युक्तस्वरूपस्य मायीयस्य मलस्य 'संसारकारणं कर्म संसाराङ्कुर उच्यते' इति नीत्या अङ्कुरः कारणं, कार्ममल तस्य कारणम् । मायीयस्य कार्ममलं तस्य चाणवं कारणमिति भावः । अज्ञानस्य पौरुषबौद्धात्मकत्वेन द्वैविध्येऽपि इह पौरुषमेव विवक्षितं नान्यदिति संसाराङ्कुरकारणमिति विशेषणेन सूचितम् । तथा चाचार्याभिनवगुप्तपादाः

'विशेषणेन बुद्धिस्थे संसारोत्तरकालिके ।
संभावनां निरस्यैतदभावे मोक्षमब्रवीत् ॥'

इति ।

५३ महामायाशक्त्येति 'मायोपरि महामाया' इत्याम्नायनीत्या

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

माया शिवतत्त्वमेकं परित्यज्य सर्वत्र कृतव्याप्तिः, अन्यथा मायोपरि वर्तमानत्वात्कथमवस्थाभेदः स्यादिति भट्टोत्पलमतम् ।

५४ स्वात्मन आकाशसाम्यं स्वच्छत्वात्; मायामेघावृत्य-संकोचात् ।

५५ शिवतत्त्वात् ।

५६ शिवाभेदस्य अख्यातिरप्रथनं स्वातन्त्र्यहानिरूपम् ।

५७ एवमिति उक्तप्रकारेण, आत्मनि परमात्मनि ।

५८ 'स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य इत्यनेन स्वरूपगोपना विज्ञानाकलेषु प्रत्यभिज्ञायामुक्ता ।

५९ स्वातन्त्र्याभिमाने च 'स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता' इत्येवंरूपम् ।

६० देहादौ यत्स्वातन्त्र्यं तत्र ।

६१ योनिवर्गः मायामलम् , कला कार्ममलम् ।

६२ स एव मायामूल इति मलबन्धः ।

६३ कलयति स्वरूपमावेशयति ।

६४ वस्तुनि वा तत्र तत्र प्रमातरि स्वकलनमेव कला ।

६५ तत्त्वानाम् , आदिना विद्याकालरागनियत्यादीनि गृह्यन्ते ।

६६ वस्तुतः आणवमेवेतरयोर्मलयोर्मूलभूतमित्यर्थः ।

६७ कलादीनि तत्त्वानि च मलान्येवेत्याशयः ।

६८ 'स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य' इत्याद्युक्तलक्षणेनाणवमलेनैव प्रथमं चैतन्यसंकोचः संजायते ।

६९ कलितं परिच्छिन्नम् । यमितं नियमितम् । पुंभावेन

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

 Digitized by eGangotri

पुरुषतत्त्वेन । गुणेति गुणत्रयविभागेन । बुद्धिकर्मेति, बुद्धीन्द्रियैः कर्मेन्द्रियैश्च । तन्मात्रैः, शब्दादिभिः । स्थूलभूतकैः, क्षित्यन्तैः ।

७० इयत्पर्यन्तमाणवमायीयमलद्वयमेव प्रोक्तं भवतीत्याशयेनाह 'कार्मेति' यतः

'गोपितस्वमहिम्नोऽस्य संमोहाद्विस्मृतात्मनः ।
यः संकोचः स एवास्य आणवो मल उच्यते ॥
ततः षट्कञ्चुकव्याप्तिविलोपितनिजस्थितेः ।
भूतदेहे स्थितिर्यासौ मायीयो मल उच्यते ॥
यदन्तःकरणाधीनारब्धिकर्मेन्द्रियादिभिः ।
बहिर्व्याप्रियते कार्मं मलमेतस्य तन्मतम् ॥'

इत्यध्यात्मनये ।

७१ ज्योतिष्टोमयाज्यहं स्वर्गगन्ता, अशुभकारी नरकगन्ता, इति द्विरूपं कार्ममावरकमेव ।

७२ अत्र आणवे ।

७३ सर्वे मला हि संकुचितविशिष्टज्ञानरूपा एव ।

७४ अकारादिक्षकारान्तरूपा ।

७५ अज्ञाता माता मातृका, अज्ञाते कः प्रत्ययः । इयमेव बन्धयित्री, ज्ञाता चेत् सिद्ध्युपपादिका ।

७६ 'अपूर्णोऽस्मि' इत्यादिना आणवमायीयकार्ममलान्युदाह्रियन्ते ।

७७ स्थूलसूक्ष्मशब्दपरामर्शमयस्य ज्ञानस्य ।

७८ 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।' इति-स्थित्या शब्दसभिन्नमेव ज्ञानम् ।

७९ के व्योम्नि चिद्गगने या चितिः तन्मध्यस्थाः चिच्छक्तिरूपा एव । वस्तुतः ब्रह्मपाश एव दुर्ग्रन्थिरभेद्यत्वात् । ब्राह्म्याद्या घोरतराः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

८० वर्गाः अष्टौ, कला निवृत्त्यादयः। आदिना षडध्वानः।

८१ अघोर-घोर-घोरतरात्मिका शक्तिश्रेणिः।

८२ वामा एव पराशक्तिः, तुर्यातीता मातृकाशक्तिरित्यर्थः।

८३ अन्तः पूर्णाहन्तायां योऽभेदानुसंधिश्चिदभेदपरामर्शस्तच्छून्यत्वात्।

८४ ज्ञानानाम्

८५ सतत्त्वं सपरमार्थम्।

८६ विश्वमयः प्रसरः विश्वोत्तीर्णश्च संविद इत्यनेन अनुत्तररूपस्य योऽयं विमर्श आनन्दरूपः स उन्मेषः, स्वरूपविकास इत्येवंरूपो विमर्शः।

८७ शक्तिपातवशादाकस्मिकी स्फुरत्तात्मकस्वरूपप्रथा नवनवा।

८८ समरसतापादनेन क्रोडीकारेणैकात्म्येन मयूराण्डरसवत्।

८९ संस्कारशेषस्यापि।

९० घृतमायुरितिवत् उद्यमस्य भैरवस्वरूपावभासहेतुत्वात् उद्यम एव भैरव इति। भैरव इति भरणवरणवमनरूपः भीरूणामभयमिति व्युत्पत्त्या संसारिणामभयदः। भीर्भयं संसारत्रासः तया जनितो रव आक्रन्दः भीरवः ततो जातः तदाक्रन्दवतां स्फुरितः अस्यैव भीरवस्य संसारभयविमर्शनस्य अयं शक्तिपातवशेन उत्थापकः। भानि नक्षत्राणि ईरयतीति भीरः कालः तं वायन्तीति भीरवाः कालग्राससमाधिरसिका योगिनस्तेषामयमित्यान्तरः स्वभावः। भिये पशुजनत्रासाय रवः शब्दराशिसमुत्थाकारादिकलाविमर्शो यासां खेचर्यादिसंविद्देवीनां ता भीरवः तासामयं स्वामी भैरवः। तथा भैरवो भीषणः संसारवृत्तविघटनपर एवमागमेषु निरुक्तत्वात् श्रीबृहस्पतिपादैः, शिवतनावन्वर्थव्याख्यातस्वरूपत्वाच्च।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

६१ यदाहुराचार्याभिनवगुप्तपादाः

'अकिञ्चिच्चिन्तकस्येति विकल्पानुपयोगिता ।
तथा च झटिति ज्ञेयसमापत्तिर्निरूप्यते ॥
स कथं भवतीत्याह गुरुणातिगरीयसा ।
ज्ञेयाभिमुखबोधेन द्राक्प्ररूढत्वशालिना ॥
तृतीयार्थे तसि व्याख्या वा वैयधिकरण्यतः ।
आवेशश्चास्वतन्त्रस्य स्वतद्रूपनिमज्जनात् ॥
परतद्रूपता शम्भोराद्या शक्त्यविभागिनः ।
तेनायमत्र वाक्यार्थो, विज्ञेयं प्रोन्मिषत्स्वयम् ॥
न विना निश्चयेन द्राङ् मातृदर्पणबिम्बितम् ।
मातारमधरीकुर्वन् स्वां विभूतिं प्रदर्शयन् ।
आस्ते हृदयनैर्मल्यातिशये तारतम्यतः ॥'

इति ।

६२ भ्रमरकीटन्यायेन तन्मय एव परिशिष्यते इति ।

६३ उद्यन्तुर्भावः उद्यन्तृता तस्य पदमुद्यमकर्तृत्वम् ।

६४ परप्रतिभाभ्यासदार्ढ्यात् ।

६५ क्रमः सृष्टिस्थितिसंहाराणामाभासविच्छेदनस्वभावः, अक्रमः युगपत्तेषामवभासः, तौ क्रमाक्रमावाक्रामतीति क्रमाक्रमाक्रामिणी । यदुक्तं ज्ञानगर्भे

'क्रमत्रयसमाश्रयव्यतिकरेण या संतत
क्रमत्रितयलङ्घनं विदधती विभात्युच्चकैः ।
क्रमैकवपुरक्रमप्रकृतिरेव या शोभते
करोमि हृदि तामहं भगवतीं परां संविदम् ॥'

इति सृष्ट्यादिक्रमत्रयरूपतामवभासयन्त्यपि तदतिवर्तनेन परिस्फुरन्ती क्रमाक्रमवपुः परैव अनाख्या पारमेश्वरी संवित्परामृष्टा भवत्यत्रेत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

९६ उभयात्मता कृशपूर्णरूपता।

९७ सृष्ट्यादिशक्तिचक्रस्य पराशक्तिरूपत्वमेवास्तीत्यर्थः।

९८ प्रकाशविमर्शान्तर्गत एव क्रमो यत्र।

९९ भिन्नानामात्मनामैकात्म्यम्।

१०० सर्वे तत्त्वसंचयाः संस्कारशेषतयापि लीयन्ते इति। चितिं महाश्मशानम्।

१०१ वस्तु परावाग्रूपम्, अत एवानुच्चारम्; उच्चारास्पदं हि वैखरी। विचिन्तयन्निति शक्तिचक्रवेद्यप्रकाशसमनन्तरमेव झगिति विमृशन्, तादृग्वेद्यविमर्शनमेव शाक्त उपाय इत्यर्थः।

१०२ यथोक्तं केनापि

'ज्ञेयत्वमप्युपगता हृदये न रोद्धुं
शक्ताः प्रमूढमनसामुपदेशवाचः।
आर्द्रत्वमादधति किं नलिनीदलानां
श्लिष्टा निरन्तरतयापि नभोऽम्बुधाराः॥'

इत्यतोऽयमुपायः सद्गुरूपासयैवाभिव्यक्तिमायातीत्यलमायासदायिना विस्तरेण।

१०३ शक्तिचक्रानुसंधानं नाधिक्येन प्रकाशितमिति भावः।

१०४ लक्षणपर्यालोचितस्य।

१०५ तुर्याभोगसंविदिति।

१०६ अवीचौ वासोऽस्तु शिवपदे वा, न तस्य प्रकाशानन्दविच्छेदः तुर्याभोगमयत्वात्, यथेन्दोस्तुच्छातुच्छजगदाह्लादनं, सर्वत्र समतयाह्लादनात्, जगदाह्लादनं च बाह्यचन्द्रवत् स्वरूपस्फूर्तिविभवात्मकं स्फुटमेवेतीयान् अर्थोऽत्र विवक्षितः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१०७ एकस्यैव घटस्य निर्विकल्पसविकल्पकतया प्रमितिविषयीभवनं जाग्रत्स्वप्नौ, तत्रैव स्वरूपानभिज्ञानं सौषुप्तम् । अन्यत्र तु

'अक्षैर्योऽर्थग्रहः पुंसां तज्जाग्रदिति कथ्यते ।
यत्तैर्विनार्थस्मरणं मनसा स्वप्नसंज्ञितम् ।
यत्रार्थस्मरणे न स्तस्तत्सौषुप्तमुदाहृतम् ॥'

इति ।

१०८ मायास्वरूपं तु सर्वत्र मुख्यतया मोहमयत्वेन निरूपितम् ।

१०९ तत्र सौषुप्ते प्रवेष्टुमिच्छायाम् ।

११० धारणा ज्ञानप्रवाहरूपाः, अहं वायुरहं वायुरहं शून्य इत्यादिप्रत्ययरूपः प्रवाहः ।

१११ जाग्रति त्रैरूप्यं, स्वप्ने त्रैरूप्यं, सौषुप्ते त्रैरूप्यमित्यनुवेधनम् । यथा जागरेऽपि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि, एवं स्वप्नेऽपि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि, सुषुप्ते च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि, किंतु सुषुप्तरूपमनतिक्रान्तानि तादृशानीत्यर्थः ।

११२ अबुद्धमित्यादिना जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुर्याणि कथ्यन्ते ।

११३ त्रिषु धामसु जागरादिषु ग्राह्यग्राहकयुगलं परामृशति सः; स भोगनिरतोऽपि कर्मभिर्न लिप्यते जलस्थपद्मपत्रवदित्यर्थः ।

११४ मथ्नाति तत्तद्वेद्यं स्वात्मान्तर्लीनं कृत्वा पिण्डीकृत्य उत्थापयतीति मन्थानाभिधानः स्वच्छन्दभैरव इत्यर्थः ।

११५ यदाहुः

'विना स्वभावानुभवेन पुंसः
कैवल्यमुत्क्रान्तिबलाद्यदि स्यात् ।
अत्रापि पक्षे ननु मोक्षभाक्स
उद्बन्धनं यत्कुरुते प्रमूढः ॥'

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

तथा

'विदेहा अपि बध्यन्ते प्रलये गुणवासिताः ।
शरीरिणोऽपि मुच्यन्ते विशुद्धज्ञानसंश्रयात् ॥'

ज्ञानगर्भेऽपि

'मयि स्थितमिदं जगत् सकलमेव सर्वत्र वा
स्थितोऽहमिति धारणाद्वितयभावनावेशतः ।
जगत्त्रितयनाथतानतिचिरेण संप्राप्यते
नृभिस्तव सपर्यया दलितकिल्बिषोपप्लवैः ॥'

इति

११६ परतत्त्ववृत्त्यवस्थित्यात्मना स्वात्मप्रतिष्ठया स्वच्छन्दगत्या चरत्यवश्यं योऽयं, परतत्त्वैक्यप्रतीतिमयत्वात् स्वच्छन्दशब्दवाच्यो महायोगः, तेन श्रीस्वच्छन्दभैरवस्य पादे धाम्नि युक्तोऽभिनिविष्टः स्यात् स तत्साम्यमेति ।

११७ तस्य तत्त्वस्य उपलब्धिः ज्ञानम्, सततं सर्वावस्थासु । यदुक्तं ज्ञानगर्भे

'बहिष्करणबुद्ध्यहंकृतिमनःसुषुम्नाश्रयाच्-
चतुर्दशसु चण्डिके पथिषु येन येन व्रजेत् ।
कला शिवनिकेतनं जननि तत्र सा तादृशी
दशोदयति दुर्लभा जगति या सुरैरप्यहो ॥'

इति । शिवनिकेतनं, शिवस्य वेद्यस्य निकेतनमाश्रयः ।

११८ त्रिषु पदेषु जागरादिषु भोक्तृरूपेण न व्यभिचरतीति, तुर्ये तु निर्भ्रान्तैव । उक्तं च

'काप्यवस्था न ते सास्ति यस्यां संविन्न वर्तते ।
तेन चिद्घनमेव त्वां योगिनः पर्युपासते ॥'

इति ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

११६ अधिरोहणस्य भूमिकाः स्थानानि, याभिः षट्त्रिंशत्तत्त्वोपरिष्ठं स्थानं लक्ष्यते इति वाक्यार्थः ।

१२० एतद्रूपचर्वणेषु सामान्याहन्ताविश्रमणेषु ।

१२१ स्मेरस्मेरेति साश्चर्यैनिःस्पन्दम् ।

१२२ कन्दः मूलाधारः, बिन्दुर्भ्रूमध्यस्थानम् ।

१२३ ईदृशीं भूमिकां प्राप्तस्य योगिनः ।

१२४ भर्तारं कदा प्राप्स्ये इत्यभिप्रायेण ।

१२५ गिरितनया पार्वती ।

१२६ 'इच्छा शक्तिर्उमा कुमारी' इति ।

१२७ इच्छाशक्तेः ।

१२८ योगात्परतत्त्वैक्यादुत्थिता या माया, स्वरूपगोपना, तया प्रतिच्छन्ना स्थगितपरस्वरूपा, सर्वदेवीनां संबन्धिनामरूपप्रपञ्चेन स्थितेत्यर्थः । किं चैषा ब्रह्माण्डमवतीर्णा सती भगवच्छक्तिः परेषामनुपभोग्यत्वात्कुमारीत्वमाश्रित्य स्थिता, तादृशी चासौ लोकान्भावयति अभीष्टफलेन सफलान्संपादयति इति ।

१२९ यदेवं भूतं वीर्यं पूर्वोक्तं, सा मम संबन्धिनी परा शक्तिरिच्छा, इच्छारूपतां प्राप्ता, कीदृशी स्वभावजा सहजा, शक्तियुक्ता गर्भीकृताशेषविश्वशक्त्यभेदविमर्शेति यावत्, स्वभावजेति स्फुटयति वह्नेरिति, शक्तियुक्तेति च व्यनक्ति सर्वस्येत्यनेन, कारणात्मिका निर्मात्री, स्वा आत्मीया चिदानन्दस्वरूपसंबन्धिनी शक्तिः, न तु व्यतिरिक्ता इति क्षेमराजपादाः 'शक्तियुक्ता, स्वा शक्तिः' इति पाठान्तराण्यनूद्य व्याचक्षते ।

१३० महेच्छस्य योगिनः ।

१३१ शरीरं स्वाङ्गकल्पमित्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१३२ महाप्रकाशापत्त्या स्वाङ्गकल्पं विश्वं 'स्वशक्तिप्रचयोऽस्य-विश्वम्' (३—३०) इति वक्ष्यमाणनीत्या स्वस्वभावाव्यतिरिक्तमेव परामृशतः।

१३३ शरीरे अहं-भावः द्रष्टृत्वता।

१३४ प्रतिपत्तिर्ज्ञानम्।

१३५ समुद्रकल्पस्य चिदात्मन ईश्वरस्य विश्वं तरङ्गकल्पम्, अभिन्नं भिन्नमिवाभासमानं तत्रैवोदयव्ययावाप्नोति इति ध्यायेदिति शेषः।

१३६ भोग्यं हि नाम प्रमेयमुच्यते; न च प्रमेयं तदुपसर्जनवृत्तित्वात् प्रमाणादतिरिच्यते। तच्च एवं-विधं भोग्यं भोक्तुरतिरिक्तं न भवेत्, वस्तुतः सर्ववस्तूनां प्रमातर्येव विश्रान्तेः, अतश्च भोक्तैव तदुभयात्मना रूपेण प्रस्फुरति इति भावः।

१३७ समान्तात् घटनात् चलतः चित्तस्यैकाग्रभावनादित्यन्वयः। चितिरेव संकोचवती चित्तशब्देनोच्यते तस्य चित्प्रकाशे समन्ताद्विषय-जातं परिहृत्य समवधानता वाक्यार्थः।

१३८ नीलाद्यभावरूपस्य।

१३९ चित्तत्वे वेद्ये धृतधीन्द्रियः प्रमाणप्रमेययोर्मध्यगः सौभाग्य स्वातन्त्र्यमुपैतीत्यर्थः। अथवा ऊर्ध्वाधरपद्मसंपुटमध्यं गतो भावनया-नुप्रविष्टः, अत एव हृदयाकाशे निलीनमक्षं मनः तद्द्वारेण च अन्येन्द्रियचक्रं यस्य सः।

१४० स चेति, स एव प्राप्तपरसामरस्य एव स्थावरमचेतनं; जङ्गमं सचेतनं च, इति संक्षेपेण द्विधा स्थितं षड्विधमध्वानं व्याप्य 'षोढा हि वाच्यवाचकरूपोऽध्वा' तदन्तर्वर्तिषु सर्वेषु देवयोन्यादिषु चतुर्दशसु भूतेषु, भावेषु घर्मादिषु घटादिषु च, तत्त्वेषु पृथिव्यादिषु, भोगसाधनेषु च करणेषु, सामरस्येन स्थितः, सर्वास्ववस्थासु अविलुप्त-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

परभैरवसमापत्तिः । एषैव च निर्व्युत्थानसमाध्यात्मा महारहस्य-भूरिति ।

१४१ अत्र दृष्टप्रत्ययो तथा

'जनः स्वदेहकण्डूतिं विजानाति यथा तथा ।
परब्रह्मस्वरूपी च वेत्ति विश्वविचेष्टितम् ॥'

इति ।

१४२ शुद्धमिति 'मायोपरि महामाया' इति रहस्याम्नायदृशा सर्वत्र मायाशक्तिः कृतव्याप्तिः इत्यतः शुद्धं तत्त्वं परमशिवाख्यमेव । तत्र तत्त्वनिर्देश उपदेश्यजनापेक्षया ।

१४३ 'शिवमयमेवैतद्विश्वम्' इति विमृशति ।

१४४ प्रत्ययाः देशादिव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुज्ञानानि, स्तोभः चित्तत्त्वावरणम् । संधानस्य शुद्धतत्त्वविमर्शस्य षोडशांशमपि ऐश्वर्यप्रकटनं नार्हति, यतस्तस्य भूमिकाविघ्नसमाक्रान्तत्वम् ।

१४५ आपादात्केशान्तं सर्वं देहं प्रत्यंशं चिदेकरूपम्; युगपत्, अक्रमेण; जगद्वा, स्फुरच्चिचमत्कारव्याप्त्या अन्तर्बहिः 'प्रकाशमानं न पृथक् प्रकाशात् अन्यथा चेत्यमानत्वानुपपत्तेः' इति न्यायात् प्रकाशः प्रकाशते इति भावयेत् ।

१४६ शिवस्यायं शैवो धर्मः स्वच्छस्वातन्त्र्यादिः, स एवाहमहमेव स इत्यसंदिग्धत्वेन भावनाच्छिवता, इयं शाक्तो भूः ।

१४७ ग्राह्यग्राहकवर्गे सामान्यलोकपरिकल्पिते स्फुरत्यपि योगिनः 'अहमिदम्' इति विकल्पाभावात् य आनन्दः तदेव समाधिसुखम् ।

'अविकारोभयपार्श्वे चापपिच्छसदृशेऽर्थे ।
अन्तर्मुखो योगी बहिर्मुख इति कलना कुतः ॥'

अहन्तेदन्तात्मभागयोर्विकाररहिते स्वात्मरूपे अर्थे इत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१४८ सर्वदेहिनां सकलप्रमातॄणां वेद्यवेदकसंवेदनं निर्विशेषम् । योगिना तु तत्र आद्यन्तमध्यदशावगाहिप्रमातृस्वरूपाविस्मरणरूपा समाधानतेति ।

१४६ स्वानन्दभरितं, त्यक्तविषयात्मानन्दं, स्वमृतेन स्वानन्देन भरितं स्वकीयचिदानन्दपूर्णं सर्वं चिन्तयेत् । अत्र आश्यानचिद्रस-रूपस्य जगतोऽपि भासनमन्यधारणातो विशेषाधायकमिति ।

१५० योगिसंबन्धि स्वानन्दमयं समाधिसुखं स्वानुभवगोचरम् ।

१५१ तल्लोकान् पर्यवसाययति, पर्यवस्यतः प्रयोजयति । तेषां स्वानन्दाभिव्यक्तौ विश्रान्तिप्रदमित्यर्थः ।

१५२ अणिमाद्यैश्वर्येण यथेष्टनिर्माणवैचित्र्यसंपादनसामर्थ्यम् ।

१५३ रुद्रशक्तिपर्याय-परशाक्तधामसमाविष्टतया अव्युच्छिन्नत-द्विमर्शाभ्यसनेनेत्यर्थः ।

१५४ लक्ष्यहीना, वेद्यरहिता परस्फुरत्तात्मा, निष्क्रान्त आमयो महामाया यस्याः तादृशी महामायाद्युल्लासिका पराशक्तिः । तत एव द्वादशान्तधाम्नः प्रवर्तते समुन्मिषति, इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपतया क्रमेण स्फुरतीत्यर्थः ।

१५५ प्राप्तपरतत्त्वाभेदस्य योगिनो या उन्मिषन्ती पराशक्तिरुक्ता, सा यतः सर्वदेवानामनाश्रितसदाशिवेश्वरानन्तरुद्रादीनां, शक्तीनां वामाज्येष्ठादीनां ब्राह्मयादीनां च अग्नीषोमात्मिका योनिः, तत एव सोमप्रधाना, यतस्तस्याः सर्वं प्रवर्तते, अत एव अग्नीषोमात्मप्रकृति विश्वम् अग्नीषोममयमिव । तथा च अग्निरपि आह्लादयति हिममपि च दहतीति तत्त्वविद आहुः, इति सृष्टिस्थितिसंहर्तृत्वं शक्तेः प्रदर्शितम् ।

१५६ यदि मन्त्रादिनापि यथाभिमतशरीरोत्पत्तिर्दृश्यते, तथापि न स्वाभाविकी, व्यभिचारात्, कृत्रिमत्वात् । अतः संधानमेव शरीरा-न्तरोत्पत्तौ कारणमित्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१५७ देहाभिमानवतः।

१५८ प्राणापानविकासनेन।

१५९ समानशक्तेः प्राणनरूपिण्या देहव्यापिन्याः।

१६० भूतानां व्याध्यादेः सकाशात्।

१६१ नित्य-विभु-स्वतन्त्र-चिन्मात्रस्वरूपस्य देशकालादिपरिच्छेदाभावात्, योगिनोऽपि तदावेशसद्भावात् न तद्व्यवहितं किंचित् इति भावः।

१६२ दुर्बलः, क्षीणधातुः, तत्, स्पन्दतत्त्वम्, बुभुक्षानिवृत्तिरपि सिद्धिषु गणितेति भावः।

१६३ तत् अज्ञानम्, सा ग्लानिः, तस्या हि हेतुरज्ञानम्। अतश्च योगिनां वलीपलिताद्यभावः शरीरदार्ढ्यं चास्ति। 'ग्लानिविलुम्पिका देहे' इति मूलपाठः।

१६४ स्वबलोद्योगः संविद्बलप्रयत्नः।

१६५ तथेति तेन संविद्बलप्रयत्नेन यद्वस्तु प्रातिस्विकरूपेण देशकालविशिष्टेन संस्थितं, तद्वस्तु संविद्बलमाश्रितवतो जनस्य आशु प्रतिभातीति। अतोऽत्र देशकालव्यवहितवस्तुनो ज्ञानविषयीभवनं दुर्घटमिति भावः।

१६६ मायान्तावधिकात्मतत्त्वोर्ध्वस्थशुद्धविद्यादिशक्त्यन्ताध्वव्यापकात् विद्यातत्त्वात् इयमन्यैव विद्या।

१६७ अन्येत्यपरा ईदृशी इत्यर्थात्, एतयैव शेषविश्वक्रोडीकारात्।

१६८ परानिति अभेदरूपान् सार्वज्ञ्यादीन् यतो युगपत् अत्र उन्मनायां योगिवरो लभते, तत इयं परा विद्या 'विद्लृ लाभे' इति धात्वर्थानुगमात्। यदाहुः

> 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः
> स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः
षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥'

इति ।

१६९ अनादिधर्मः स्वातन्त्र्यशक्त्यात्मा स्वभावः, तस्य वेदना विचारणा, आत्मनश्च यत्परमात्मत्वं शिवरूपत्वमस्ति, तस्य बोधना अवगमहेतुः, अत एव अपरमात्मत्वे अतद्विषये इयं वर्जना संपद्यते, तस्मात् 'विद विचारणे' 'विद ज्ञाने' इति धात्वर्थानुगमात् इयं विद्यो-च्यते इति क्षेमराजपादाः ।

१७० तत्रेति, उन्मनाख्यायां विद्यायां, व्यञ्जयेत् आत्मीयमेवो-न्मीलयेत् प्रत्यभिजानीयात्, तेजः चिज्ज्योतिः, परम् असंकुचितं, परमकारणं परमशिवरूपम्, अतश्च शिवतां व्रजेत्, तदैकात्म्यमियात् इति श्रीक्षेमराजपादाः ।

१७१ स्वात्मनि आ समन्तात् रमते इति स्वात्मारामः ।

१७२ खेचरीगोचर्याद्यशेषप्रवाहप्रवर्तकत्वात्, विश्वप्रतिबिम्बसह-त्वेन स्वच्छत्वात्, प्रतिबिम्बसहत्वेपि विश्वानावृतत्वात्, दुर्लक्षतया गभीरत्वात् संविदो महाह्रदसाधर्म्यमुद्दिश्यते ।

१७३ शब्दानां पदवाक्याद्यात्मना विभक्तानां स्थूलानामविभाग-स्वभावः कारणात्मा यो राशिः, तस्य स्फारः नाम स्फुरणकर्तृता, तत्तदामर्शात्मना स्वभित्तौ विश्वरूपतावविभासयिषा इति ।

१७४ मन्त्राणां वीर्यभूतस्य महामन्त्रस्य, पूर्णाहन्तायाः ।

१७५ आदिक्षान्तपञ्चाशद्वर्णरूपेण ।

१७६ परप्रमात्रवियुक्तत्वात् तदनतिरिक्ता अक्षुब्धैव पराशक्तिः पशुभिः सर्वमन्त्रविद्यानां योनित्वेन 'अज्ञाता मातृका' इत्युक्ता । क्षुब्धा तु बीजयोनिषु परस्परसंघट्टात्मलोलीभावात् नादि-फान्तरूपा मालिनी इति-संज्ञा, मलते विश्वमन्तर्दर्पणवत् धत्ते इति, विश्वस्वरूपिणी इत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१७७ अनुसंधानं विमर्शनम् ।

१७८ चैतन्याख्यातिमयम्, आणवमलस्वरूपमित्यर्थः ।

१७९ शम्भौ प्रकाशरूपे भवः शाम्भवः, तत आगत इति वा ।

१८० शक्तिमत्ता स्वातन्त्र्यसारता ।

द्वितीय उन्मेषे

१ परा संविच्छक्तिः पूर्णाहन्ता, या विश्वस्फुरणकर्तृतारूपा ।

२ 'मनु अवबोधने' 'तृ पालने' इत्येताभ्यां निरुक्ततया निर्वचनीयत्वेन निर्णीततया उच्यते ।

३ मन्त्राधिदेवताभिः सह प्राप्तैक्यम् ।

४ पूर्णाहंविमर्शनात्मिका संविच्छक्तिः ।

५ वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात् मन्त्रो मन्त्रदेवता । एवं मन्त्रिमन्त्रदेवतासु आराध्याराधकभावेन पृथग्धीः सिद्धिं नैति । मननत्राणधर्मकत्वात् तु मन्त्राः ज्ञानशक्तौ स्थिताः प्राप्तज्ञानशक्त्यात्ममहावीर्याः सर्वसिद्धिदाः प्रतिनियतकार्यसंवादनसमर्था भवन्ति इत्यर्थः ।

६ शिवस्य परमेश्वरस्य अनन्यसाधरणः सर्वज्ञत्वादिगुणो धर्मो विद्यते येषां ते मन्त्राः, मननत्राणरूपाः, शिवादभिन्नस्वरूपा इत्यर्थः ।

७ अनुसंधातुमिच्छा अनुसंधित्सा, तस्याः प्रथम परप्रतिभोन्मज्जने यो निरोधः तत्र प्रयतनस्वभावः ।

८ विकर्षयेत् इति द्विकर्मकं क्रियापदम् । बिन्दुः अविभक्तप्रकाशरूपः । यदुक्तम्

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

'उदितायां क्रियाशक्तौ सोमसूर्याग्निधामनि।
अविभागः प्रकाशो यः स बिन्दुः परमो हि नः॥'

इति।

९ तज्ज्ञानमेव मन्त्रसद्भावः, मन्त्रवीर्यमित्यर्थः।

१० उच्चारेण विमर्शरूपेण, न तु स्थान-करणप्रयत्नरूपबीजाक्षरोच्चारेण, तस्याणवोपायपर्यवसायित्वात्, परप्रमातृविश्रांत्यर्थं सहजोद्गमनकर्तृतात्मना विमर्शेन स्फुरति इति।

११ तदात्मतासमापत्तिः, मंत्रदेवतात्मतायाः समापत्ति। इदमत्र तात्पर्यम्। न्यासादिहेतोः मंत्ररुद्धान्यदेवताकारायां मंत्रोच्चारणावस्थायां साधकचेतसः, स्वयमप्रयत्नेन संपद्यमानं यदभिन्नरूपत्वं, स एव परामर्शक्षमसंविदो ध्यातुः, आराध्यदेवतायाः प्रत्यक्षदर्शनरूपो मुख्य उदयः, न तु व्यतिरेकविभाव्यमानाकारता, इति अनयैव संविदा शिवरूपतापत्तेः 'शिवो भूत्वा शिवं यजेत' इत्यस्य विधेः चरितार्थत्वम्।

१२ वीर्यमित्यर्थः।

१३ श्रीतन्त्रसद्भावे।

१४ वक्ष्यमाणागमेन।

१५ लोला रसना तस्य इदं रसास्वादनं लौल्यं, तदेव अर्थो येषां ते, रसास्वादासक्ताः। उपलक्षणमेतत् शब्दादिविषयचमत्कारनिरता इत्यर्थः।

१६ पीठिकाबन्धो मूलबन्धः, शास्त्रादौ संक्षेपेण संबन्धादिकथनरूपः।

१७ परतेजः पराहन्ता।

१८ अनाश्रितशिवादारभ्य स्थूलमेयपर्यन्तम्।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१६ तत्रस्थमिति मातृकास्थं परं तेजः। अवर्णस्थ इति अनुत्तर-स्थितः।

२० अनुत्तरशक्तिः स्वस्वातन्त्र्यात् ग्राह्यग्राहकात्मभावजातस्य इयत्तापरिच्छेदनेन स्वरूपगोपनात्मसंकोचावलम्बनात् स्वात्मानं सर्वोद्यततया अवस्थितेः प्रकटं कुर्वाणापि विन्दुस्वरूपिणी। वेत्तीति विन्दुः विदिक्रियायां स्वतन्त्रः प्रमाता, तस्य रूपमविभागः प्रकाशः तत्स्वभावैव, अत एव परा संविद्रूपा सूक्ष्मा प्राणनारूपा, नियतात्मध्यानपूजादिकात् आचारात् निष्क्रान्ता निराचारा, हृद्विंदुं हृत्पद्म-मण्डलान्तःस्थं, संकुचितात्मताप्राधान्यात् बहीरूपतया भेदभूमावेव प्राप्तप्ररोहं नरात्मकं विन्दुम् अन्तर्वेष्टयित्वा स्वात्मान्तर्लीनं विधाय, सुप्तभुजगाकृतिः, बहिर्भावोन्मुख्यविरहितत्वात् स्वात्ममात्रविश्रान्ता इत्यर्थः। इदमत्र तात्पर्यम्। विन्दुः परप्रकाशात्मा, स्वातन्त्र्यात् विश्वमवविभासयिषुः द्वादशान्त-भ्रूमध्यहृदयलक्षणेषु स्थानेषु विश्रान्ति-भेदात् नर-शक्तिशिवात्मको बोध्यः, इच्छाद्यात्मक-शिव-विद्या-आत्मलक्षणरूपतया प्रस्फुरित इत्यर्थः। यदुक्तं

'अत्र प्रकाशमात्रं यत्स्थितं धामत्रये सति।
उक्तं विन्दुतया शास्त्रे शिवविन्दुरसौ मतः॥'

इति।

२१ प्रमा-प्रमाण-प्रमेय-प्रमातृभिः सह चतुर्दश महास्वरान् उदरे क्षिप्त्वा स्वात्मसात्कृत्य, विषेण मोहिता इव संभवन्ती स्वात्मानमपि अजानती भवति इत्यर्थः।

२२ विन्दुरेव तत्तत्परामर्शतामुल्लिलासयिषुः नादात्मकशब्द-रूपतया स्फुरितः, शब्दयति स्वाभेदेन विश्वं परामृशति इति शब्दः, परावाग्रूपो विमर्शः, स एव नदति सर्वेषामेव जीवकलात्वेन स्फुरति इति नादात्मा। यदुक्तम्

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

'योऽसौ नादात्मकः शब्दः सर्वप्राणिष्ववस्थितः।'
इति।

२३ परैव सूक्ष्मा अमाकलारूपा कुण्डलिनी शक्तिः शिवेन सह परस्परसामरस्यरूपमथ्यमन्थकभावात्मकं संघट्टमासाद्य उत्थिता सती, इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपतामाश्रित्य रौद्रीत्वमुन्मुद्रयन्ती, शृङ्गाटकाकारतामम्बिकात्वमवलम्बमाना, उकारात्मकशशाङ्कशकलाकारतां ज्येष्ठात्वमधितिष्ठन्ती च, शिवविन्दूदितकालाग्निरूपरेफात्मकविन्दुविश्रान्तरपऋ-रेखाकारताम भासयन्ती, इत्यादिवर्णशरीरमुल्लासयति, इति उत्थिता इत्यारभ्य एकैवेत्थमित्यन्तस्य श्लोकपञ्चकस्य तात्पर्यार्थो निरूपितः।

२४ अनुत्तरेच्छोन्मेषरूपा।

२५ सद्योजात-वामदेव-ईशान-तत्पुरुष अघोराख्याः पञ्च मन्त्राः।

२६ परावाग्रूपस्य अहमात्मनः परामर्शस्य हि अनन्यापेक्षं परत्वमिति परावाग्रूपैव परमेश्वरी स्वस्वातन्त्र्यात् बहीरूपतामुल्लिलासयिषुः वाच्यवाचकक्रमानुदयात्, विभागस्य अस्फुटत्वात्, चिज्ज्योतिष एव प्राधान्यात्, द्रष्टृरूपतया पश्यन्तीशब्दव्यपदेश्या। तदनु वाच्यवाचकक्रमस्य आसूत्रितविभागत्वेऽपि स्फुटास्फुटरूपत्वेन बुद्धिमात्रनिष्ठतया दर्शनप्राधान्यात् द्रष्टृदृश्ययोरन्तरालवर्तित्वेन मध्यमापदवाच्या। ततोऽपि स्थानकरणप्रयत्नबलात्, तत्तद्वर्णक्रमोपग्रहात्, विभागस्य स्फुटत्वात्, दृश्यस्यैव प्राधान्यात्, विखरे शरीरे भवत्वात् वैखरीशब्दव्यपदेश्या। इति विश्वरूपतावभासने पर-सूक्ष्म-स्थूलरूपतया त्रैविध्यम्, इति हृत्स्थेत्यादिश्लोकद्वयस्यायं तात्पर्यार्थो निरूपितः।

२७ तदिति निरावरणचिद्रूपबलमधिष्ठाय मन्त्राः अनुग्रहादौ अधिकारे, देहिनां करणानि इव स्वाधिकारे प्रवर्तन्ते। निवृत्ताधिकाराणां तु तेषाम् आराधकचित्तेन सह स्वस्वभावव्योम्नि संलीनतया मायाकालुष्यराहित्यात् शिवधर्मितासमापत्तिः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

२८ ते प्रतिभादयः समाहितचित्तस्य उत्पद्यमाना उपसर्गाः, तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात्, व्युत्थितचित्तस्य उत्पद्यमानाः सिद्धय इत्यनुमीयते। तत्र योगजधर्मानुगृहीतेभ्यो मनः-श्रोत्र-त्वक्-चक्षुः-जिह्वा-घ्राणेभ्यो यथासंख्यं प्रातिभ-श्रावण-वेदन-आदर्श-आस्वादवार्त्तानि जायन्ते। तत्र प्रातिभात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानम्, श्रावणात् दिव्यशब्दज्ञानम्, वेदनात् दिव्यस्पर्शाधिगमः, आदर्शात् दिव्यरूपदर्शनम्, आस्वादात् दिव्यरससंवित्, वार्त्तात् दिव्यगन्धज्ञानम्। इदमत्र सूत्रभाष्ययोः प्रयोजनम्। व्युत्थितचित्तो हि ताः सिद्धीरभिमन्यते जन्मदुर्गत इव द्रव्यकणिकामपि द्रविणसंभारम्, योगिना तु समाहितचित्तेन उपनताभ्योऽपि ताभ्यो विरक्तव्यम्। अभिसंहित-तापत्रयोत्पत्तिकोपशमरूपपरमपुरुषार्थः स खलु अयं तत्प्रत्यनीकासु सिद्धिषु विरज्येत इति।

२९ विन्दुः भ्रूमध्यादौ प्रदेशे ध्यानाभ्यासप्रकर्षप्रवर्धमानोत्तरोत्तरप्रसादः तेजोविशेषः, यो विन्दुभेदाभ्यासात् धरातत्त्वध्यायिनामभिव्यज्यते। तथा नादो वेगवन्नद्योघनिर्घोषघनोपक्रमः क्रमसूक्ष्मीभावाभिव्यज्यमानमधुमत्त-मधुकरध्वनितानुकारी स्वोच्चरितो ध्वनिविशेषः, यं व्योमतत्त्वाभ्यासिनः शृण्वन्ति। तथारूपं संतमसाद्यावरणेऽपि सति तत्तद्दृश्यवस्त्वाकारदर्शनं, यत् तेजस्तत्त्वे न्यक्षनिक्षप्तमतिभिः निरीक्ष्यते। तथा रसो रसवद्भोग्यवस्तुविरहेऽपि अमृतास्वादो मुखे, यो लोलाग्रलम्बिकादिधारणानिरतैः अप्तत्त्वध्यायिभिरुपलभ्यते। पवनतत्त्वध्यायिनां स्पर्शसुखविशेषोऽपि अस्मादेव प्रवर्तते इति द्रष्टव्यम्। उन्मेषाभ्यासयोगिना नात्र संतोषिणा भाव्यम् निरुत्तरपदारोहप्रत्यूहभूतत्वात्।

३० के शिरसि खत्रयं, शक्तिव्यापिनी-समनारूपमाकाशत्रयं भ्रूबिन्दोः प्रभृति यावत् ब्रह्मरन्ध्रं संस्थितम्। तत्र तत् मनः अवष्टभ्य खत्रयेण ऊर्ध्वगमनाय प्रेरयेदिति।

३१ कुलमार्गेण, अक्षकुलद्वारेणेत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

३२ सृष्टिमयं बीजमिति, मन्त्रवीर्यरूपम् अहमिति-बीजम्। मुद्रा, परभैरवीयात्मा।

३३ व्याप्तिरत्र मुद्रावीर्य-मन्त्रवीर्यस्वरूपा।

३४ गुर्वादिप्रसिद्धेरित्यर्थः। अन्यत्रापि

'यो गुरुः सः शिवः प्रोक्तो यः शिवः स गुरुः स्मृतः।
उभयोरन्तरं नास्ति गुरोरपि शिवस्य च॥'

इति।

३५ इह खलु अनाख्यपरामर्शात्मा अनुत्तरः शिवशक्त्यादिप्रतिनियतव्यपदेशासहिष्णुः परप्रकाश एव परं तत्त्वं, स एव च स्वातन्त्र्यात् विश्वमवबिभासयिषुः स्वात्मनि शिवशक्तिरूपतामवभासयति; तस्य शिवलक्षणस्य तत्त्वस्य अव्यभिचरितस्वभावा पूर्णाहन्तात्मा अनुत्तरा कुलस्वरूपा शक्तिरस्तीति। एवं च अकारलक्षणं कुलं शरीरमस्य इति आद्यवर्णोऽभिहितः।

३६ आकाररूपा।

३७ इरूपाम्, ईरूपां च। इच्छान्तं तावत् अहं-विमर्श एव प्रथमकलारूप इत्यर्थः।

३८ उन्मेषदशाम् उकाररूपाम्, ऊनताम् ऊकाररूपाम्।

३९ यथा विद्युतो विद्योतनं तस्या एव मनाक् आधिक्यम्, तथा सैव इच्छा ऋकारतामापन्ना विद्युदिव, तस्या एव विद्योतनं मनागाधिक्यं च ॠ इति, र-श्रुतिश्च वह्निबीजं तेजोरूपम्। एवं विद्युत्कल्पा एव इच्छा ऌ इति, तस्या विद्योतनकल्पं ॡ इति मनागधिकं, ल-श्रुतिश्च स्थैर्यात्म पृथिवीबीजम्। एवं तेजः-स्थैर्यरूपेण एषणीयेन इच्छाया रञ्जितत्वात् षण्ढस्वराणां चतुर्णां तेजोमात्ररूपे र-श्रुतौ, स्थैर्यरूपे ल-श्रुतौ वा सामर्थ्यं द्वितय एव, नान्यत्र इति।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

४० त्रिकोणबीजम् एकारः, स एव योनिबीजमिति ।

४१ निर्माणशक्त्यङ्गीकाररूपम् ।

४२ ए-ओ इत्येतद्बीजद्वयम् ।

४३ त्रिशूलबीजम् ऐ-औ इत्येवमात्मकमित्यर्थः ।

४४ चिदानन्देच्छाज्ञानक्रिया हि पञ्चशक्तयः वर्णसंनिवेशोल्लासिका इत्यर्थः ।

४५ उक्तचिदादिभ्यः सर्ववर्णमूलभूताभ्य इत्यर्थः ।

४६ व्याकरणादि-शिक्षोक्तक्रमेण प्रमातृभूमौ नियति-कला-विद्या-राग-इत्यादिभिः अन्तरवतिष्ठमानत्वात् अन्तःस्थसंज्ञामुपलभमानान् य-र-ल-व-इत्यादीन् वर्णान् प्रथमकलैव आभासितवती इति भावः ।

४७ अत्रेति ऊष्माक्षरेषु श-ष-स-ह इत्येतेषु ।

४८ मेयरूपं भोग्यम् ।

४९ ह-कलात्मकम् ।

५० वाचकं मन्त्र-वर्ण-पदाध्वरूपं, वाच्यं कलातत्त्व-भुवनाध्व रूपम् ।

५१ अनुत्तरात्मकः ककारः, विसर्गात्मकः सकारः, तत्संघट्टात्मा क्ष-इति कूटवर्णः ।

५२ उट्टङ्कितं सूचितम् । तथा च अयमत्र स्फुटो वर्णनिर्णयः । अ-इति अनुत्तरप्रथमकला अकुलस्वरूपा पूर्णाहन्ता । आ-इति तस्यामेव विश्रान्तिः, अत एव अकरयमेलापनस्वरूपा आनन्दशक्तिः । इ-इति सैव ईशित्री सति स्वात्मविश्रान्तेव, अत एव इकार-द्वितयसंधिरूपता । उ-इति इच्छायां बहिरौन्मुख्ये सति विश्वोन्मेषरूपा ज्ञानशक्तिः । ऊ-इति तस्यां दर्पणनगरवत् अभिन्नायां सत्यां ज्ञेयस्याधिक्यात् संवित्तत्त्वस्य ऊनतावभासितम् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

ऋ-ॠ इच्छायाः खलु द्विकारायाः शून्यभुवमधिशयानाया ज्ञानशक्तिसाचिव्येन तेजः—स्पर्शित्वात् र-श्रुत्या विद्युद्वत् विद्योतनवच्च अवभासित्वम् । ऌ ॡ-इति तस्या एव अत्यन्तं शून्यभुवि प्रसरन्त्याः किंचित् ज्ञानशक्तिराहित्येन काष्ठपाषाणरूपतामिव आददानाया ल—श्रुत्या स्थैर्यात्मकत्वेन विद्युद्विद्योतनकल्पमवभासनम्, अत एव स्वात्ममात्रविश्रान्तित्वेन एषाममृतात्मकत्वम्, बहिरौन्मुख्याभावात् बीजान्तरप्रसवासमर्थत्वेन नपुंसकताव्यपदेशः। ए-इति अनुत्तरानन्दयोरिच्छायां प्रसरतोः अनुत्तरप्राधान्यात् त्रिकोणबीजम्, इच्छाज्ञानक्रियाणां साम्यात् । ऐ-इति तयोरेव इच्छायामीशित्र्यां च अत्यन्तप्रसरणात् दीर्घीभवनं, मात्राधिक्यात् । ओ-इति अनुत्तरानन्दयोः बहिरुल्लसितुमिच्छया ज्ञानशक्तौ विश्वौन्मेषावस्थायां प्रसरणरूपम् । औ-इति अस्यैव अत्यन्तं दैर्घ्यात् इच्छाज्ञानक्रियाणां स्फुटतया त्रिशूलबीजत्वम् । अं-इति एवमियत्पर्यन्तस्य विश्वस्य वेदनात्मकत्वेन विन्दुतया प्रथमं शक्तिमत्परामर्शः । अः-इति पूर्वोक्तस्य अनुत्तरस्यैव आनन्दशक्त्यविभक्तस्य विसर्गरूपतया शक्तिप्राधान्यपरामर्शः । परमेश्वरस्य शक्तयः पञ्च । तासामेकैकस्याः अपि शक्तेः पञ्चकयोगः । तेन अनुत्तरात् प्रसृतस्य कवर्गस्य, इच्छायाः स्वरूपस्थाया जातस्य चवर्गस्य च अलुब्धलुब्धात्मद्विप्रकाराया इच्छाया उद्भूतस्य टवर्गस्य तवर्गस्य च, उन्मेषात् उत्पन्नस्य पवर्गस्य पञ्चकत्वम् । तत्र अवर्गस्य अधिष्ठात्री ब्राह्मी । कवर्गस्य माहेश्वरी, पृथ्वी—जल—तेजो—वायु—आकाशानि इति भूतपञ्चकस्वभावता च । चवर्गस्य अधिष्ठात्री, गन्ध—रूप—रस—स्पर्श—शब्दाः इति तन्मात्रपञ्चकत्वं च । टवर्गस्य अधिष्ठात्री कौमारी, उपस्थ—पायु—पाद—पाणि—वाचः इति कर्मेन्द्रियपञ्चकता च । तवर्गस्य अधिष्ठात्री चामुण्डा, घ्राण—जिह्वा—चक्षुः—त्वक्—श्रोत्राणि इति ज्ञानेन्द्रियपञ्चकत्वं च । पवर्गस्य अधिष्ठात्री चर्चिका, मनो-बुद्धि-अहंकार-प्रकृति-पुरुषतत्त्वानि इति

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पञ्चकत्वं च । अन्तःस्थानां नियति-राग-कला-विद्यातत्त्वचतुष्कत्वम्; मायाकालयोरत्रैव अन्तर्भावः । श-ष-सकाराणामीश्वर-सदाशिव-शक्तित्वम् । ह-इति पुर्वोक्तस्य विसर्गस्यैव स्थूलता । तदेवमनुत्तर-हकारयोः प्रत्याहारे निखिलं वाच्यवाचकमयं षडध्वरूपं विश्वम् अनुत्तर एव विश्राम्यति, इति दर्शयितुम् अनुत्तरात्मकस्य ककारस्य, सकारस्य च शक्तिमयस्य संघट्टात्मतया कूट-बीजस्य अन्ते प्रदर्शनं कृतमिति वर्णनिर्णयः ।

५३ सा पारमेश्वरी संविन्मात्ररूपा विसर्गशक्तिरेव गर्भीकृत-निखिलविश्वत्वात् कुण्डलिनीशब्दव्यपदेश्या अनच्ककलारूपा वाच्य-वाचकात्मनि अत्र विश्वत्र अविद्याधेः तत्कारणत्वे दूरापास्तत्वात् बीजभूता, तत्त्वेऽपि संविन्निष्ठत्वात् सर्वव्यवस्थितीनां जीवभूता, नहि संविदमन्तरेण किंचिदपि स्फुरेदिति भावः । तदेवंविधायाश्च तस्याः सकाशात् अनुत्तरेच्छाज्ञानाख्यं परामर्शत्रयं जातम्; ततश्च परामर्शत्रयात् उक्तनीत्या निखिलपरामर्शान्तरोदयः ।

५४ एकः इति-शब्दः स्वरूपपरामर्शकः, अपरः प्रकारे तेन, अनुत्तरात् आनन्दो यथा जातः, एवमिच्छातः ईशित्री, उन्मेषा-दूनता, यावत् ककारादिः सकरान्तो यस्याः एवं-विधा इकारा-त्मिका वैसर्गिकी कला जाता, निखिलमेव वर्णजातमुदितमित्यर्थः । मकारान्तेति वक्तव्ये ककारादि-इत्यतः-प्रभृति सकारपर्यन्तं व्यञ्जन-रूपत्वं, कवर्गस्य अनुत्तरात् जन्मापि द्योतयितुमुक्तम् । 'अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः' इत्यादिनीत्या कवर्गहकारविसर्जनीयानाम-कारादेव उत्पत्तिः । 'वैसर्गिकी कला' इति सामान्योक्तेः परा-परो हि विमर्जनीयात्मा विसर्गः कटाक्षितः । एतच्च सर्वं विसर्गा-दुत्पन्नं, विसर्ग एव तत्तदामर्शात्मना स्फुरित इत्यर्थः । स एव हि परप्रमात्रेकरूपोऽशेषविश्वक्रोडीकारेण अणुत्तरहकारात्मना प्रस्फु-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

रन् अन्तर्बहीरूपतया नर-शक्ति-शिवात्मत माभासयेत्, अत आह 'पञ्चधा स च' इति। चो हेतौ, यतः स विसर्ग एव विन्दुः, विदि-क्रियायां स्वतन्त्रः प्रमाता बहीरूपतया हृदये नररूपतया, बहीरूपत्वेऽपि अन्तारूपतायामेव विश्रान्तेः, नादे शक्तितया, अन्तारूपतया परमे पदे द्वादशान्ते शिवतया, प्रस्फुरन् पञ्चप्रकारः। अत एव शरीरेऽपि हृदयात् मूर्धान्तं हृत्कण्ठ-ललाट-शक्त्यन्त-द्वादशान्तेषु अर्थात् व्यवस्थितः। एवं पञ्चधात्वेऽपि अस्य वस्तुतः त्रैरूप्ये एव पर्यवसानमिति न पूर्वापरव्याहतत्वं किंचिदाशङ्कनीयम्। ननु एक एव असौ कथं हृदादौ वर्तते? इत्यत आह 'व्यापको हि सः' इति। आ इत्यवर्णोति पद्यद्वयस्यार्थो निर्दिष्टः।

५५ न केवलं मातृकाया एव परमन्त्रवीर्यात्मत्वेन अज्ञाताया नैष्फल्यं, यावत् मननत्राणधर्माणां मन्त्राणामपि इत्याह आदिमेति, तुशब्दः चार्थे। आदिमः अनुत्तरः, अन्त्यो हकारः, तेन मन्त्राः अहं-परामर्शरूपादिमान्त्यविहीनाः तद्रूपत्वेन अपरिज्ञायमानाः शरदभ्रवत् स्युः, अकिंचित्करा एव इत्यर्थः। अन्यथा पुनः अहं-परामर्शात्म-परमन्त्रवीर्यात्मत्वेन परिज्ञायमानाः तत्तत्स्वकार्यकारिणो भवेयुः इति तात्पर्यार्थः।

५६ एतत्परिज्ञानमेव गुरोर्मुख्यं लक्षणमित्याह गुरोरिति। एवं-ज्ञानित्वादियोगात् द्योतनस्वभावो विश्वनिर्भरः अर्हमिव सर्वेषां पूज्यः इति भगवदुक्तिः।

५७ एवं-विधो गुरुः न केवलं स्वभावत एव परिस्फुरत्परशक्तिवी-र्यात्मनो मन्त्रानेव वेत्ति, यावत् किंचन लौकिकमपि श्लोकादि, इत्याह श्लोकेति। स खलु गुरुः तस्मात् निरतिशयज्ञानयोगात् सर्वं यत्किं-चन बाह्यं श्लोकादि तथा अहं-परामर्शत्वेन परामृशन्, मन्त्रत्वेनैव सर्ववेत्तृत्वात्मकमनन-संसार्यनुग्रहात्मक-त्राणरूपकार्यकारितया साक्षा-त्करोति, यतः तदपि आद्यमान्त्ययुतम् अहंपरामर्शरूपमेव इत्यर्थः

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

नहि प्रकाशात्मपरप्रमातृरूपतामन्तरेण किंचिदपि स्फुरेदिति भावः ।

५८ मातृकातत्त्वपरिज्ञानवतामेव योगिनाम् इयं शक्तिः भुक्ति-मुक्तिलक्षणां सिद्धिं यच्छेत्, अन्यथा तत्तद्वाचकानुवेधद्वारेण हर्ष-शोकादिरूपतामादधाना बन्धकारिणी एव पशूनाम्, इति भुक्तिमुक्ति-लक्षणफलायोगात् निष्फलैव भवेदिति पिण्डार्थः ।

५९ महाशून्यस्य, शून्यातिशून्यपदस्य आ समन्तात् लयो यत्र परतत्त्वात्मनि वह्नौ, तत्र भूतेन्द्रिय-विषय-भुवन-तत्त्वादिरूपं जगत् तद्विभागकल्पनाहेतुना मनसा सह, चेतना विश्वानुसंधात्री शक्तिरेव स्रुक् तया, हूयते यत् स होमः, अग्नौ हविर्दानमित्यर्थः । 'चित्तिः स्रुक् चित्तमाज्यम्' इत्यादि श्रुतेः ।

६० स्वात्मार्थानुकूल्यस्य आश्रयभूतेषु प्रिय-पुत्रादि-रूपेषु धर्मिषु स्थितानां प्रियत्वादिधर्मरूपाणामङ्गानां भक्षणात्, तदहन्तादिप्रशम-नात् योगी प्रत्ययसृष्टिं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

६१ सर्वान् इन्द्रियव्यापारान्, मानसान्, मुखनासिकानिर्गमना-दीन् वायवीयान् व्यापारान् च आत्मनो मनसः संयमहेतौ योगनाम्नि ऐकाग्र्यवह्नौ सम्यक् ज्ञानपरिदीपिते निवेशयन्ति, गृह्यमाणं विषयं संकल्प्यमानं वा तदेकाग्रतयैव परित्यक्तान्यव्यापारतया बुद्ध्या गृह्णन्ति इति तात्पर्यम् ।

६२ उक्तार्थविषये अर्थान्तरमादिशति ।

६३ द्वादशोत्तरशतभूमिकासु एकतमस्यां भूमिकायां समाहित-मनसो योगिनो या विश्वभरितात्म-भैरवावस्था सा तृप्तिरित्यर्थः ।

६४ शाम्भव-शाक्ताणवाख्योपायत्रयस्य भिन्नतया निर्दिष्टत्वात् इयत्संख्याक-भूमिकाप्रत्ययात्मिका ।

६५ असंकुचितस्वातन्त्र्यशक्तिरित्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

६६ विनायकाः तत्तद्दिव्यगण-दिव्यभोगभूमिकाद्यधिष्ठातारः पर-सिद्धिविघ्नोद्युक्ताः, ऋतम्भराप्रज्ञावतो ब्राह्मणस्य सत्त्वशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुपनिमन्त्रयन्ते । भो इहास्यतां, कमनीयोऽयं भोगः, कमनीयेयं कान्ता, रसायनमिदं जरामृत्यू बाधेते, वैहायसमिदं यानं, अमी कल्पद्रुमाः, पुण्या मन्दाकिनी, सिद्धा महर्षयः, उत्तमा अनुकूला अप्सरसः, दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी, वज्रोपमः कायः, स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता, प्रतिपद्यतामिदमक्षय्यमजरममरस्थानं देवानां प्रियम्, इति पातञ्जलदर्शनोक्तप्रकारेण सविनयादरपूर्वं दिव्यवस्तुगुणानुकीर्तनतत्प्रदर्शनेन योगिनमनित्यभोगेषु प्रलोभयन्ते । तस्मात् परसिद्धिप्राप्तौ प्रत्यूहभूतत्वात् भोगेभ्यो विरज्येतेति भावः ।

६७ एकस्य स्वतन्त्रपरमेशितुः ममैव इदं विश्वम्-इति विश्वभरितसंवित्स्वरूपसमाधानपरित्यागेन योगिनः पदद्वये प्रसरद्दृक्क्रियात्मकतया विचित्रभ्रमदानसमर्थं नानाभाववैचित्र्यनिर्माणं पशोरिव दुर्निवारप्रसरमस्ति, नीलसुखादिसृष्ट्यैव अयं स्वायत्तीक्रियते इत्यर्थः । समाहितचेतसस्तु तत्र ज्ञानज्ञेयात्मभावेन स्फुरन्ती पारमेश्वरी शक्तिः चिन्मयस्वरूपावरणप्रतिबन्धाय न प्रगल्भते इति भावः ।

६८ शाक्ततत्त्वस्य स्वरूपाविर्भावाय सततमुद्युञ्जानो जागरावस्थायामेव निरावरणचिद्रसघनभैरवपरमार्थसत्तां संवेदयते इति ।

६९ दृढैकाग्र्येण विमर्शनविषयीकुर्वन् ।

७० भेदमयप्रपञ्चदर्शनस्य निमज्जने क उपाय इति प्रसंगेन ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

तृतीय उन्मेषे :—

१ आणवोपायो नाम पाशवव्यापारः। यदा तु असौ विकल्पः स्वसंस्कारार्थमुपायान्तरमपेक्षते, तदा बुद्धिप्राणादिकान् परिमितरूपान् उपायत्वेन गृह्णन् अणुत्वं प्राप्त आणवं ज्ञानमाविर्भावयति। तत् हि चित्तविश्रान्त्यात्मकम्। यदुक्तम्

'पूर्वं विसृज्य सकलं कर्तव्यं शून्यतानले।
चित्तविश्रान्तिसंज्ञोऽयमाणवः परिकीर्तितः॥'

२ तदिति तेषां विषयाणां निश्चयाभिमानविकल्पाः।

३ अत सातत्यगमने इति पाठात्।

४ प्रकाशचाञ्चल्यावरणादीनां सत्त्वादिगुणकार्याणां वृत्त्याश्रयेण, प्रकाशो बुद्धिव्यापारः, चाञ्चल्यं मनसः, आवरणमहंकृतेः।

५ नहि वस्तुतो नित्यविभुबुद्धस्वरूपस्य आत्मनः क्वचित् देशाद्यन्तरे गतिरित्यर्थः।

६ अध्यवसायो निश्चयः, आदिना विकल्पनाभिमानादि गृह्यते।

७ तन्मात्राणि स्थूलभूतकारणभावेन ईश्वरेच्छयैव अवभासिताः सूक्ष्माः शब्दादयः, तेषामुदयः स्थूलशरीरभावपरिणताकाशाद्यात्मना अभिव्यक्तिः, तथा च यद्यत् नाड्यादि सुषिरं तदाकाशं शब्दतन्मात्रोदयः। यद्यत् सक्रियं प्राणादि स वायुः स्पर्शतन्मात्रोदयः। यद्यत् उष्णभास्वरादिरूपमग्न्यादि तत्तेजो रूपतन्मात्रोदयः। यद्यत् द्रवरूपं रुधिरादि ता आपः रसतन्मात्रोदयः। यद्यत् कठिनं मांसास्थिस्नाय्वादि सा पृथिवी गन्धतन्मात्रोदयः इति तन्मात्रोदयो रूपमाकारो यस्य तेन, मनोऽहंबुद्धिवर्तिना अनुभूयमानस्य आत्मलाभोऽनुभवश्च अन्तःकरणनिविष्टः. इति मनसि रजोगुणोदये, अहंकारे तमोगुणोदये, बुद्धौ च सत्त्वगुणोदयरूपायां वृत्तिर्वर्तनं यस्य तादृशेन, पुर्या सूक्ष्मशरीरे तन्मात्रपञ्चकं गुणत्रयमिति स्थूलशरीरकारणभूतमष्टकं यत्

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

संनिविष्टं तन्मुख्यं पुर्यष्टकं. तत्कार्यत्वात् स्थूलमपि शरीरं, तेन संरुद्धः तावन्मात्रमेव आत्मत्वेनाभिमन्यमानो विस्मृतसर्वात्मकत्वादि-स्वसामर्थ्यवशात् बद्धः, अत एव परवशः सर्वशक्तिस्वभावव्यतिरिक्त-कारणान्तराधीनसकलसमीहितार्थसिद्धत्वात् अस्वतन्त्रः सन्, भोगं मायाभासितानादिनिजकर्मोपचित-वासनानुगुण- सुखादिसंवेदनात्मक-तया पर्यवसितं स्वविषयमात्रं पुर्यष्टकोद्भूतं देहबन्धे भोगनिर्वृत्तेः हेतुतः प्रत्ययोद्भवं नियतस्वविषयज्ञानोत्पादरूपं यतः अयं पशुर्भुङ्क्ते अनुभवति स्वविषयमात्रभोक्तृताभिमानप्रत्ययोत्पादस्य भोगसद्भावात् अतः तस्य स्थूलसूक्ष्मात्मपुर्यष्टकस्य विद्यमानत्वात् अप्रबोधे सति अनुच्छेदात् संसरेत् अनवरतं नानाशरीरभोगवासना-कर्मचक्रभ्रममनु-भवेत् आ प्रबोधप्रत्युदयात् ।

८ अतो हेतोः अस्य पशोः संसृतिक्षयस्य कारणमिति वैयधि-करण्येन षष्ठ्यौ व्याख्येये ।

९ एतदिति भोक्तृत्वाभिमानात्मसंसृतिकारणस्य निराकरणाय ।

१० ज्ञान इति, नीलाद्युपलम्भाध्यवसायादिपदे ज्ञानी प्रकाशात्मा आत्मैव प्रस्फुरति, अनयोः ज्ञानिज्ञानयोरेकस्वभावात् । यदुक्तम्

'प्रकाशमानं न पृथक् प्रकाशात्
स च प्रकाशो न पृथग्विमर्शात् ।
नान्यो विमर्शोऽहमिति-स्वरूपाद्
अहंस्वरूपोऽस्मि चिदेकरूपः ॥' इति ।

पुनश्च । 'प्रकाशमाने परमार्थभानौ
नश्यत्यविद्यातिमिरे समस्ते ।
तदा बुधा निर्मलदृष्टयोऽपि
किंचिन्न पश्यन्ति भवप्रपञ्चम् ॥' इति ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

'ज्ञानं न भवतो भिन्नं ज्ञेयं ज्ञानात्पृथङ् नहि ।
अतो न त्वितरत्किंचित्तस्मात्भेदो न वास्तवः ॥' इति च ।

११ परमार्थस्वरूपस्य अप्रथनस्वभावः ।

१२ कलया किंचित्कर्तृत्वलक्षणेन कलातत्त्वेन उद्बलितमपूर्णतां प्राप्तं चैतन्यं सर्वकर्तृत्वलक्षणं यस्य सः । विद्यया अल्पज्ञतात्मकेन विद्यातत्त्वेन दर्शिताः कमनीयतया प्रमेयभूमिकां नीता गोचरा इन्द्रियार्थाः । रागेण रागतत्त्वेन रञ्जितो विषयेषु साभिलाषीकृत आत्मा यस्य । तस्य पशोः दरात्मको मिताहन्तात्ममायीयमलस्वरूपो बन्धः । तदाश्रयेति मायीयबन्धाश्रयः शुभाशुभकर्मवासनास्वभावः । तत्रैव उभयरूपे मले, असौ बध्यते इत्यर्थः ।

१३ अप्रबुद्धा परमेश्वरपरानुग्रहविरहात् अविगलितगाढाज्ञाननिद्रा धीः येषां तान्, गुणादिस्पन्दनिःष्यन्दाः स्वस्मिन् परमात्मनि सामान्यस्पन्दमात्रकर्मके स्थितिः निर्विकल्पप्रतिपत्तिप्रभवा सुस्थिरा प्रतिष्ठा, तस्य स्थगने सद्य एव आच्छादने गृहीतोद्योगाः, प्रतिपक्षभूतस्य प्रबोधस्य अभावात् लब्धप्रसरत्वात् एवमुपचरिताः, दारुणे दुर्लङ्घ्ये जन्मादिप्रबन्धमार्गे पातयन्ति इत्युत्तरेणान्वयः । अयमाशयः, यथा कांश्चित् राजादीन् प्रमादित्वाद्यवस्थासत्त्वात् सदपि सैन्यादिस्वसामर्थ्यं सत्त्वेन अप्रतिपद्यमानान् अन्तरप्रेक्षिणो विपक्षाः स्वपदव्यपरोपणबद्धाभियोगा महति व्यसने पातयन्ति आ स्वसामर्थ्यसद्भावप्रतिपत्तेः । एवमप्रबुद्धस्य सर्वकर्तृत्वादिलक्षणं निजं महिमानं सामान्यस्पन्दरूपं विद्यमानमपि अप्रतिबुध्यमानस्य सर्वकार्यपरतन्त्रं देहादिसर्गमेव आत्मत्वेन अवगच्छतः एते लब्धप्रसराः सुखितोऽहमित्यादयो गुणप्रधानाः प्रत्ययप्रवाहाः सत्ये स्वात्मनि स्थितिं व्यवधाय संसारमेव आसादयन्ति आ प्रबोधप्राप्तेः, इति प्रबुद्धा एव अस्योपदेशस्य विषया न अप्रबुद्धाः ।

१४ एतदिति मायाबन्धनिवृत्त्यै ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१५ यथा उपनिषदि 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्याः पुरुषः पुरुष एवेदं सर्वम्' इति यथाक्रमं यथास्वकारणमुत्पद्यन्ते। एवं व्युत्क्रमं तत्त्वानां पृथिव्यादिशिवान्तानां स्वकारणे लयो भाव्यते आरोहण-क्रमेण।

१६ निजापसव्यपादांगुष्ठात् भावनया उत्थापितेन कालाग्नि-रुद्रेण रचितवपुःप्लोषणादियुक्तिः।

१७ भेद-भेदाभेद-अभेदस्थित्या वा भुवन-तत्त्व-कलाध्वस्थित्या, अन्त इति भावनावसाने निर्विकल्पपदविश्रान्तिः। ध्यानाख्योऽयमाण-वोपायः।

१८ दक्षपादाङ्गुष्ठात्, पुरमिति शरीरम्, आभासः परिमित-प्रमेयादिज्ञानम्।

१९ उच्चारः स्थूलसूक्ष्मोभयरूपेण प्राणव्यापारः, करणं देहसं-निवेशविशेषात्मा मुद्रादिव्यापारः, ध्यानं बुद्धिव्यापारः, यदेतत् सर्वतत्त्वान्तर्भूतं स्वप्रकाशं परतत्त्वं तस्यैव निजहृदयबोधे विभावनम्, वर्णः सूक्ष्मप्राणोच्चारे स्फुरन् अव्यक्तानुकृतिप्रायो ध्वनिः सृष्टिसंहार-बीजात्मा, स्थानं त्रिकोणकन्दहृदादि, एतदभ्यासात् परसंवित्तिलाभो भवति।

२० विकल्पसंस्कारेण स्फुटतमविकल्पोन्मुखप्रेक्षिणि चित्तसंबोध-लक्षणे शाक्तोपाये चित्तविश्रान्तिलक्षणस्य आणवोपायस्य पर्यवसा-नम्, इत्यर्थः।

२१ अप्राप्तस्य प्राप्तिर्नाम योगः, प्राप्तस्य परिरक्षणं नाम क्षेमः।

२२ पूरकादिपरिशीलनेन बाह्यान्तरप्रसरद्रूपतापरिवर्जे संमे-लनम्।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

२३ चिरकालं कुम्भकाभ्यसनेन सर्वनाडीषु विसरणः प्राणवायुरुदाने विलीयते तद्बाहित्वात् तासां नाडिसंहार इत्युपचर्यते इत्यर्थः।

२४ सव्येन दक्षनासापथेन रेचकं कुर्यात्, अपसव्येन वामेन पूयेत वायुपूरणं कुर्यात्, एवमनवरतं क्रियमाणमेतत् नाडीनां मोक्षमार्गपथस्य वा मध्यधाम्नः शोधनं मारुतप्रशमनं भवति।

२५ प्राणायाम इति, प्राणस्य यथास्थितवाहविजयेन स्वायत्ततानयनम्। एते त्रयः प्राणायामाः सर्वसाधारण्येन नासिकापथे क्रमेण निर्वर्त्यमानाः साधारणा बाह्याश्चेत्यर्थः।

२६ मध्यपथेन अत्र रेचनं द्वादशान्ते, पूरणं हृदि, निष्कम्पं कुम्भकमिति निरायासं प्रशान्तकुम्भकमित्यर्थः, कार्या इति निर्वर्तनीया भवन्ति।

२७ पाददेशे तिर्यग्गतेः, नाभौ जाठराग्नेः, कण्ठे स्थितिपदे धरण्याः, घण्टिकायां रसस्य, ब्रह्मरन्ध्रे च व्योम्नः सद्भावात् तथैव च धारणा उक्ताः। अत्र च वर्णमण्डललाञ्छनाक्षरात्मकत्व धारणाध्येयम्, प्रथमं कण्ठे पार्थिवीं धारणां बद्ध्वा हृदयात् उद्घातपञ्चकेन पञ्चगुणं पार्थिवं तत्त्वं भिन्द्यात्। ततोऽनेनैव क्रमेण हृदयादेव चतुर्भिरुद्घातैः चतुर्गुणमप्तत्त्वं, ततो हृदयादेव नाभिक्षेत्रे त्रिभिः त्रिगुणमग्निम्, अनन्तरं हृदयादेव द्वाभ्यां पादाङ्गुष्ठगतं द्विगुण वायुं, ततोऽपि अङ्गुष्ठात् संकोचयुक्त्या प्राणशक्तिमूर्ध्वमुद्बोध्य हृदयादेव एकोद्घातयुक्त्या शरवत् ब्रह्मरन्ध्रस्थमेकगुणं व्योमग्रन्थि भित्त्वा, द्वादशान्ते सर्वाः सिद्धयो भवन्ति।

२८ निष्कम्पकुम्भकानन्तरं शनैः शनैः हृदयादधः संचारयुक्त्या प्राणं नाभ्यामेव नियम्येत्यर्थात् तथा इन्द्रियगोचरात् तत्प्रत्याहारयुक्त्या नाभ्यामेव मनो नियम्य, मनोनियमपूर्वकं प्राणं नाभौ नियच्छतो योगिनः सुप्रशान्तः प्राणायामो भवति, तदनु निरुद्धवायुप्रकोपहरणाय नाभितो वामनासापुटेन मन्दं मन्दं विरेचयेत इति भावः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

२९ हृत्करणादीनि सर्वाणि, उद्गतं मनो यस्मात् उन्मना तत्पर्यन्तानि स्थानानि, पूर्वोक्तलक्षणैः पञ्चप्रणवाधिकारोक्तैः भित्त्वा, अथ एतत्सर्वं त्यक्त्वा स्वच्छन्दतामेति गाढगाढोन्मनापदविश्रान्ति-प्रकर्षात् तुर्यातीतदशालाभात् चिदानन्दघनपरभैरवसमावेशमनुभवति योगीन्द्र इत्यर्थः ।

३० स्वकारणे लयभावनया, कालाग्निना दग्धदेहादिभावनया वा देहशोधनमभिहितमस्ति ।

३१ आदिपदेन ध्यानसमाधी ग्राह्यौ ।

३२ अनन्योन्मुखप्रेक्षित्वात्मस्वातन्त्र्यशक्तिसमवेतो भगवान् विश्वोदयविलयादिक्रीडनशीलो द्योतनादिसतत्त्वश्च देवः चिद्घनः परमेश्वर एव स्वयं स्वेच्छयैव, न तु प्रयोजनान्तरापेक्षया, तत्तद्रुद्र-क्षेत्रज्ञाद्यनन्तप्रमातृरूपवैचित्र्येण भवनशीलः स्फुरन् मायाप्रमातृतां समुल्लास्य विस्मृतस्वतन्त्रचिद्घनस्वभावो विचित्रपशु-पक्षि-नृ-सरीसृ-पादिजन्मनां संस्कारेण वासनया वर्जितः, स्वायत्तीकृत्य अस्वतन्त्रतां प्रापितः, अत एव मोहितो भिन्नवेद्यप्रथात्ममायीयपाशेन मलिनितः, सर्वजन्तूनां शिवप्रकाशमन्तरेण सत्तास्फुरत्तानुपपत्तेः प्रत्यक्षं चित्प्रकाशस्वभावं स्वात्मानं न पश्यति, न च परामृशति, इति वाक्यार्थः ।

३३ उदानरूपं ज्ञानशक्तिरूपम्, उदानस्य प्राणीयभावनिमज्जनेन चिद्व्याप्त्युन्मज्जनात् ज्ञानशक्तिरूपत्वम् । न च भ्रमितव्यं, बुद्ध्यभावे कथं ज्ञानम् ? इति, तस्य सदोदितत्वात् । यदाहुः 'अख्यात्युल्लसितेषु भिन्नेषु भावेषु बुद्धिरुच्यते अभेदे चिन्मये बोध' इति । श्रीसोमानन्दपादा अपि

बुद्धिं विना कथं बोधः सा बुद्धिः प्रकृतेः प्रजा ।
न च तस्य तया योग इति केदपरस्थितौ ॥
सा बुद्धिर्यत्पुनः सूक्ष्मं सर्वदिक्कं व्यवस्थितम् ।
ज्ञानं बोधमयं तस्य शिवस्य सहजं सदा ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

इति । तां ज्ञानशक्तिम् उन्मिषत्स्फुरत्तारूपां संविदमालम्ब्य तत्स्थमेव आसनं योगी लभते, निजज्ञानशक्त्यासीनः चिन्महेशरूपो भवति ।

३४ प्राणापानसमानेषु यः स्थूलो रेचकपूरकादिस्वभावः तं त्यक्त्वा, अथेति, एतत्स्थूलप्राणायामानन्तरभाविनं सूक्ष्मम्, आन्तरं मध्यपथेन रेचनाचमनादिरूपं च तमुज्झित्वा यस्मात् सूक्ष्ममपि अतीतं, परमम् अप्राणाद्यचित्स्फुरत्तात्म स्पन्दनं लभ्यते तस्मात् तदेव परं स्पन्दनं यत् स एव स्थूलसूक्ष्मभेदभाजां प्राणानाम्, आयामः प्रशमितप्राधान्यावभासात्मा नियमः, निर्दिष्ट उत्कृष्टतया निरूपितः । यस्मादिति यं प्राणायाममासाद्य न पुनः च्यवते चित्प्रमातृमयतां न कदाचित् जहातीति ।

३५ शब्दस्पर्शादीनां गुणानां सत्त्वादिरूपाणां या काचित् वृत्तिदशा चेतसा संविदा अनुभूयते, तामनादरेण अपहस्त्य, स्वचेतसा अविकल्पसंवित्परामर्शनेनैव परचिद्धामप्रवेशः, हि इति यस्मात् भूमेः प्रसृतस्य चित्तस्य तत्प्रतीपप्रापणात्मा प्रत्याहारः, अतश्च भवपाशानां निकृन्तकः इत्यर्थः ।

३६ बुद्धेः सत्त्वादिगुणान् समावेशेन प्रशमय्य, निर्ध्येयं ध्येयेभ्यो नियत्याकृत्यादिरूपेभ्यो निष्क्रान्तं, निष्क्रान्तानि च तानि यस्मात् तं, विभुं व्यापकमव्ययं नित्यं, स्वसंवेद्यं स्वप्रकाशं, ध्येयं ध्यानार्हम् । अथ च अध्येयम् अध्येतव्यं विमृष्टव्यं स्मर्तव्यं च, अर्थात् चिदानन्दघनं परमेश्वरं ध्यात्वा विमृश्य तत्त्वज्ञाः तद्विमर्शात्मैव ध्यानम् अविच्छिन्नेन पारम्पर्येण जानन्ति, च एवार्थे ।

३७ येन योगिना सर्वदा परमात्मत्वं चैतन्यं समावेशेन अवलम्ब्यते, तस्य या धारणा चैतन्यविमर्शनात्मा वृत्तिः सा भवबन्धविनाशे हेतुः धारणा अन्यधारणावैलक्ष्येण विनिर्दिष्टा । अथ च यया

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

चिद्घनानन्दपरमात्मप्रकाशोपचयो भूयिष्ठो भवति सा धारणा, न तु भूतानामधिकरणेषु तत्तत्त्र्यस्रचतुरस्रादिस्वरूपानुभवनम् ।

३८ ग्राह्य-ग्राहकयुगलरूपतया स्थितेषु भावेषु सर्वमिदमहमेव इत्यहन्तेदन्तासामानाधिकरण्यात्मक-शुद्धविद्योत्थाध्यवसायरूपः समाधिः ।

३९ ध्यानौपयिकस्य आणवसमाधानस्य शुद्धविकल्पोपाये शाक्ते परिविश्रमणात् इत्यर्थः ।

४० एकादशविधो मान्त्रो ध्वनिः, यथा अकारः उकारो मकारो बिन्दुः अर्धचन्द्रो निरोधी नादो नादान्तः शक्तिः व्यापिनी समना इति, एतदवधेः सकारणाषट्कस्य भेदप्रथात्मतया पाशजालकल्पस्य हेयता, अत ऊर्ध्वम् अभेदविमर्शात्मतया उपादेयता । वरारोह इति वर उत्कृष्ट आरोहः शक्तिद्वादशान्ते विश्रमणं यस्याः तत्संबुद्धिः ।

४१ पाशानां समनान्तानाम् अवलोकनम् आत्मत्वेन अभिमननम्, स्वरूपं पाशोत्तीर्णचिन्मात्रत्वं यत्, एतावत्पर्यन्ता आत्मव्याप्तिः ।

४२ ये सर्वज्ञत्व-सर्वकर्तृत्वादिरूपा गुणा धर्माः परमोपादेयत्वेन अर्थ्यमानत्वात् अर्थाः, तान् व्यापकान् अशेषमन्तरभेदेन क्रोडीकुर्वतो यदा स्वान् भावयेत् तदा तद्भावनापरिनिष्पत्तिः आत्मनः शिवव्याप्तिः, सा च भावकस्य चैतन्ये हेतुरूपिणी प्रयोजिकाः, तत्प्रसादादेव शुद्धात्मनः तद्भावनाप्ररूढेः ।

४३ योजयेत् आत्मानमित्यध्याहारः, सा विद्या, संकल्प इच्छा, सा च ईशितव्यविश्वक्रमासूत्रणात्मत्वात् क्रमतो ज्ञानम् इत्युक्तम् । उन्मनम् उत्क्रान्तम् उत्कर्षं च मनः प्राप्तं यत्र तत् उन्मनम्, युगपत् इति विश्वस्य आसूत्रणावभासननिर्माणाद्यनन्तशाखाशतभिन्नस्यापि

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

अत्र नित्योदितानन्दघनस्वातन्त्र्यशक्त्याभासात्मत्वेन अवस्थानात्, अत ईदृक् उन्मनं ज्ञानमेव उन्मनाशक्तिः।

४४ तत्रस्थो विद्यास्थोऽसंकुचितपरमशिवरूपं प्रत्यभिजानीयात्।

४५ तस्यां विद्यायाम् एकधाभाव ऐकध्यं तदैकाग्र्यम्।

४६ स्वानुभूतिप्रकाशापेक्षया द्वितीयं शक्तिरूपम्।

४७ यत्र यत्र नीलसुखादौ, अक्षमार्गेण चक्षुरादिसुषिरमार्गेण, विभोः परभैरवस्य आत्मनः चैतन्यं चित्प्रकाशो व्यज्यते स्फुरति, तस्य नीलादेः तन्मात्रधर्मित्वात् चैतन्यव्यतिरेके चेत्यत्वाभावापत्तेः दर्पण-मात्रात्मकविचित्रप्रतिबिम्बवत् चैतन्यमात्रस्वभावत्वं विमृश्य विश्व-भित्तिभूतायां चितावेव यो लीयते तस्य परभैरवतैव, यथा घनीभूतः प्रकाश एव सूर्यमण्डलं जातं तथा चिदेव हि आश्यानीभूता जगदा-त्मना भाति इत्याम्नायः।

४८ आदिना स्वप्नसुषुप्ते ग्राह्ये। इच्छादिशक्तिविजृम्भणपूर्वं निरुपादानहेतुनिचयं नानाभूमीः चिद्भित्तावेव उन्मीलयतीत्यर्थः।

४९ आत्मैव पुर्यष्टकसंबन्धात् वासनारूपैः शुभाशुभैः निबद्धः सन् योनेर्योन्यन्तरं पर्यटन् आत्म-बाह्यात्मनोरन्तः व्यवस्थितत्वात् अन्तरात्मा ज्ञेयः, कोशरक्षितेति स्वस्वरूपपरमात्मत्वरक्षितेत्यर्थः।

५० विसृष्टमशेषं सतां भावानां बीजं मायाप्राकृत्यादि गर्भे यस्य तत्, नाटकपक्षे बीजादिसंज्ञा तच्छास्त्रप्रसिद्धा, संहर्तुं प्रशमयितुं, मुखसंधिना प्रस्तोतुं निर्वहणसंधिना निर्वाहयितुं च भवन्तमृते अन्यः कवि कवयिता कः प्रजापतिश्च क्षमः, न कोऽपि इत्यर्थः।

५१ प्राणपुर्यष्टकनियन्त्रितो जीवः, जीवभावस्य पुर्यष्टकप्राण एव मुख्यत्वात्।

५२ सहजस्वातन्त्र्यशक्तिविस्फुरणात्मा आन्तरेन्द्रियस्पन्दः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

५३ य एष कञ्चुकमात्रशरीरः प्रकृतिलीन आत्मा अयमेव आन्तरसूक्ष्मशरीरारम्भक-तन्मात्रपञ्चक-मनोबुद्धयहंकारात्मकस्य पुर्यष्टकस्य संबन्धात् वासनावलितो योन्यन्तरगामी इत्यर्थः।

५४ अहन्तारसचमत्कारपरिशीलनदार्ढ्यात् 'अहमिदं चमत्करोमि' इति विभागपरिवर्जं स्वात्मानं 'शिवोऽहमस्मि' इति परामृशन् चमत्कुरुते इत्यर्थः।

५५ सात्त्विकरूपस्य अभिनयस्य सिद्धिरित्यन्वयः। सात्त्विकः स्तम्भस्वेद-रोमाञ्चादिरूपः। अभिनयः नटैः नाट्यादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणम्। सात्त्विकेत्युपलक्षणं वाचिक-आङ्गिक-आहार्याणाम्।

५६ स्वातन्त्र्यशक्तिविस्फुरणात्मनः सत्त्वस्य प्राप्तेरित्यर्थः।

५७ 'पुरुषे षोडशकले तामाहुरमृतां कलाम्।'

इत्युक्तस्वरूपा स्वातन्त्र्यशक्तिः, कलयति परामृशति, क्षिपति विसृजति संहरति च, गणयति, जानीते च इत-काली, विश्वस्य अन्तर्बहीरूपतया पालन-पूरणात्मकत्वात् परा-इत्यन्वर्था।

५८ सर्ववेद्योल्लासस्य शिवाभिन्नस्वात्मैक्येन परामर्शनात् जलाग्न्यादीनि तत्त्वानि, भूतानि हिंस्रादिजन्तवः, वर्णाः शब्दराशिशरीरस्थाः नित्यं वशे तिष्ठन्ति।

५९ अवहितस्य योगिनः शरीरान्तरसंक्रान्ति समुत्क्रान्त्यादिषु अपि स्वातन्त्र्याविर्भावात् इत्यर्थः।

६० योगप्रकर्षात् तु नित्यम् आदिमध्यान्तकोटिषु अयं श्रीस्वच्छन्दभैरव एव स्फुरन् स्थित इति यावत्।

६१ अयमाशयः, प्राकृतं जडमपि एतत् बाह्याभ्यन्तरमिन्द्रियचक्रं

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

प्रवृत्त्यादिचेतनव्यापारसमर्थं यत्संस्पर्शबलात् भवति, तत् तत्त्वमात्मत्वेन स्फुटीकृतं सत्, इन्द्रियचैतन्यापादनस्वातन्त्र्यवत् सर्वविषयस्वातन्त्र्यलाभाय कल्पते एव, अतः परीक्ष्यं. येन अभ्यासदशायामेव आभव्यज्यमाने स्वातन्त्र्ये परशरीरावेशादिक्रीडा उपपद्यते।

६२ संहारसृष्टि-प्रमाणप्रमेय-प्राणापान-सूर्यसोमादिशब्दाभिधेया।

६३ शाक्त-आणवोपाययोः उक्तान् स्फुटतमविकल्पसंस्क्रिया-स्थान-करण-वर्णोच्चारादीन् सर्वान् परिहृत्य 'शिवोऽहमस्मि' इत्यहन्तया परामृशन्।

६४ विश्वप्रतिबिम्बोपग्रहणे शक्तत्वं स्वच्छता, देशकालाकार-वस्तूपादानसामग्रीनिरपेक्षं तत्तद्वस्तुरूपेण अवभासनकारित्वमुच्छलत्ता।

६५ ऊर्ध्वे द्वादशान्ते, अधः कन्दादौ, मध्यतो मध्ये हृदयादौ, अग्रतः पृष्ठतः पार्श्वयोः, तत्पुरुष-सद्योजातादिरूपम्।

६६ नान्तः शरीरेति

'आ मूलात्किरणाभासां सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरात्मिकाम्।
चिन्तयेत्तां द्विषट्कान्ते शाम्यन्तीं भैरवोदयः॥'

इति-वत्। न बाह्य इति

'वस्त्वन्तरे वेद्यमाने सर्ववेद्येषु शून्यता।
तामेव मनसा ध्यायन्विदितेऽपि प्रशाम्यति॥'

इति-वत्। नाकाश इति

'तेजसा सूर्यदीपादेराकाशे शबलीकृते।
दृष्टिं निवेश्य तत्रैव स्वात्मरूपं प्रकाशते॥'

इति-वत्। नाध इति

'कूपादिके महागर्ते स्थित्वोपरि निरीक्षणात्।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

अविकल्पमतेः सम्यक्सद्यश्चित्तलयः स्फुटम् ॥'

इति-वत् ।

६७ न चक्षुर्मीलनमिति

'एवमेव निमील्यादौ नेत्रे कृष्णाभमग्रतः ।
प्रसार्य भैरवं रूपं भावयंस्तन्मयो भवेत् ॥'

इति-वत् । दृष्टिबन्धनम् इति

'निर्वृक्षगिरिभित्त्यादौ देशे दृष्टिं विनिक्षिपेत् ।
निलीने मानसे भावे वृत्तिक्षीणः प्रजायते ॥'

इति-वत् । अवलम्ब्यते इत्यवलम्बो, ध्येय आकारः तमिति

'भावे त्यक्ते निरुद्धा चिन्नैव भावान्तरं व्रजेत् ।
तदा तन्मध्यभावेन विकसत्यतिभावना ॥'

इति-वत् । निरालम्बमिति

'उभयोर्भावयोर्ज्ञाने ज्ञात्वा मध्यं समाश्रयेत् ।
युगपच्च द्वयं त्यक्त्वा मध्ये तत्त्वं प्रकाशते ॥'

इति-वत् । सह आलम्बेन वर्तते इति सालम्बं साकारज्ञानम्

'इच्छायामथ वा ज्ञाने जाते चित्तं निवेशयेत् ।
तत्र बुद्ध्यानन्यचेतास्ततः स्यादात्मदर्शनम् ॥'

इति-वत् ।

६८ नेन्द्रियाणीति, तत्तद्धारणापटलोक्तनीत्या सर्वं त्यक्त्वा समाधिस्थअकिंचिच्चिन्तकत्वेन स्वस्वरूपविमर्शप्रवणः, तन्मयः आनन्दपदसंलीनः समरसज्ञानमयः ।

६९ या च एवं-भूता दशा, सा शैवी मुक्तावस्था, वेद्योल्लासानामात्यन्तिकानवभासनपदम्, विनिवर्तते इति सांसारिकीं स्थितिमुज्झति इत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

७० महाप्रकाशात्मनः श्रीस्वतन्त्रनाथस्य स्वच्छन्दभैरवस्यैव स्वस्वातन्त्र्येण स्थूलाभासतया स्फुरणात्, स एव विचित्रवेद्यस्फूर्त्या उपाधीयते, व्यापकः प्रकाशो हि व्याप्यात्मना स्फुरति, न तु व्याप्यं नाम तस्माद्भिन्नम्, अतः स उपाधिः चित्तत्त्वात् नातिरिच्यते इति भावः।

७१ एतादृशशुद्धस्वातन्त्र्यवशात् नैष तदा पृथगेव लब्धप्रतिष्ठं वस्तु अवैति, अपि तु अज्ञेयमात्मानम् अनियन्त्रितप्रभावतया ज्ञेयीकरोति, भिन्नज्ञेयसापेक्षत्वे ज्ञानकर्तृता म्लायेत् ज्ञातृत्वं हीयते इति तात्पर्यम्।

७२ यथा जलहिमयोः रस-तदाश्यानताभावः, एवं शिव तच्छक्त्यात्मजगतोः चिद्रस-तदाश्यानतासंवेदनात् परशक्तिस्फारपूतहृदयानां पश्चिमं जन्मान्तरं नास्ति, वर्तमाने जीवन्मुक्ततया स्थितस्यापि देहस्य आरब्धकर्मभोगक्षये निवर्तिष्यमाणत्वात्।

७३ द्विविधं शरीरं भूतात्मकं भावात्कं च। तत्र मायाशक्तिवैभवविस्मारिततात्त्विकस्वभावतया वस्तुसंवेदनावसरे स्वरूपापरामर्शमुकुलितसामर्थ्योऽयं जीवः अवच्छिन्नाहंकारास्पदतया शिरःपाण्यादिमच्छरीरत्वेन यत् परामृशति तद् अस्य सृष्ट्यादिमयत्वात् भूतात्मकम् यत्तु व्यतिरिक्तं शब्दादिविषयत्वेन परामृशति तत् भावात्मकम्। परमार्थे तु विचार्यमाणे द्वयमेव भिन्नं स्वस्माद् अस्य शरीरं, संवेद्यमानत्वाविशेषात्।

७४ अज्ञानपदेन अपूर्णम्मन्यता-भेदप्रथात्मकम् आणव-मायीयाख्यमलद्वयं ग्राह्यं, तत् कर्मणः सहकारि, उपोद्बलकम् इत्यर्थः।

७५ प्रमेयविकासौन्मुख्यपरिवर्जनमेव विश्वमयानुत्तरशिवमयीकरणम्, प्राक् सृष्टेः विश्वस्य चिद्रसस्वभावैकात्म्येन अवस्थानाद् इत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

७६ स्वनिर्वाणं मोक्षमार्गः पराद्वयमयत्वात्, अत एव परं शुद्ध शुद्धाशुद्धसदाशिवादिपदात् अपि प्रकृष्टम्, गुरूणां परम्परैव पारम्परं परभैरव-तच्छक्ति-सदाशिव-ईशान-अनन्त श्रीकण्ठादिरूपम्, तत आगतम्, विदित्वा अनुभूय, विमुच्येत जीवन्नेव विमुक्तः स्यात्, देहान्ते गत्वा तदैकात्म्यमेति।

७७ तत्त्वत्रयं नर-शक्ति-शिवाख्यम्, शाश्वतमविवर्तं विवर्तवाद इव न असत्यविभक्तान्यरूपोपग्राहि, अचलमपरिणाभि, ध्रुव नित्यम्, दिव्येन योगमार्गेण विकल्पहानोन्मिषदविकल्पविमर्शावष्टम्भोपायेन साक्षात्कृत्य पुनर्जन्म नैति।

७८ परतत्त्वधामाधिरूढावपि प्रमाद्यतः पशून् परापरमयशब्द-प्रत्ययोत्पादनेन अविश्रान्तं परस्वरूपावृतौ आधिपत्यभाजो मातृका मोहयन्ति इति तात्पर्यम्।

७९ शक्तिर्विमर्शात्मिका, समवायिनी परप्रमात्रवियुक्तत्वात् तदात्मभूता, तस्याः आद्योच्छलत्तात्मकत्वेन बहिरुल्लिलसिषास्वभाव-वशात् इच्छात्वप्राप्तिः।

८० इदमेतत्-इत्येवमाकारवतां भावानाम् अनुज्झितसंविदभेदानां कल्पितमायीयशून्यादिप्रमात्रपेक्षया भेदेन ज्ञापनात् ज्ञानशक्तिरुच्यते।

८१ निगूहितस्वस्वरूपावष्टम्भमूलं तत्तद्वैचित्र्यभूमिकाप्रपंचं वितन्वतः परमेश्वरस्य असौ पारमेश्वरी स्वातन्त्र्यशक्तिः तत्तत्प्रमातृ-प्रमेयाद्यनन्ताभासवैचित्र्यकारितया समुच्छलन्ती क्रियाशक्तिरित्युच्यते।

८२ वाच्य-वाचकात्मजगज्जननात् माता।

८३ कूटबीजस्यापि वर्गान्तरात्मतया अभ्युपगमात् नवधात्वम्।

८४ शतार्धेति पञ्चाशच्छक्तिभास्वरा, रुद्राणां पञ्चाशतो वाच्या-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

त्मनाम् वाचकत्वेन परिनिष्ठिता ।

८५ ब्रह्माख्यसुषिरस्थे चिद्गगने, संविदन्तःस्था माहेश्वर्याद्या भेदमयज्ञानावभासनप्रावण्यात् घोरतर्यभिधाः पशुमातरो दुरुच्छेद-ब्रह्मग्रन्थ्याश्रयाः पशुजनम् अधः पातयन्तीत्यर्थः । यदुक्तम्

'विषयेष्वेव संलीनानधोऽधः पातयन्त्यणून् ।
रुद्राणून्याः समालिङ्ग्य घोरतर्योऽपराः स्मृताः ॥'

इति ।

'घोरेति पाशजालाख्यं पापयुक्तं भयानकम् ।'

इति च ।

८६ विश्वसृष्ट्याविर्भवनात्मस्य उन्मेषस्य जागरादिदशानाम् आद्यन्तकोटिषु प्रशमात् परिशिष्टस्य व्यापिनः तुर्यप्रकाशस्यैव रसः आस्वाद्यते, अतः सृष्टिरूपोन्मेषोऽपि तदवधानदृढाभ्यासात् तुर्यरस-मयीकार्यः इत्यर्थः ।

८७ हठपाकक्रमः, हठेन क्रमातिक्रमरूपेण सकृदुपदेशाद्यात्मना बलात्कारेण, यः पाकः चिदग्निसात्कारः, तस्य क्रमेण सृष्ट्याद्युपा-धीनां विगलनम् , इयं युक्तिः तीव्रतरशक्तिपाताधिकारेण शांभवो-पायविशेषानुगुणा इत्यर्थः ।

८८ दलः खड्गकोशः, स यथा खड्गाद्विभिन्नः तद्वत् पृथग-वभासमानमित्यर्थः ।

८९ अत्रेति जागरादिदशासु तैलवत् आसेचने ।

९० स्थूलो रेचकपूरकादिस्वभावः तदनन्तरभावि सूक्ष्मम् आन्तरं मध्यपथेन रेचनाचमनादिरूपम्, तदतीतम् प्राणव्यतिरिक्तपूर्वतन-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

चित्स्फुरत्तात्मस्पन्दनम् ।

९१ चेत्यसंकोचौन्मुख्यहानपूर्वमसंकुचितचितिरूपेण इत्यर्थः ।

'तत्संवेदनरूपेण तादात्म्यप्रतिपत्तितः ।'

इति स्पन्ददृशा आदौ शिष्यात्मानं स्वात्मनि समरसीकृत्य, समनान्तमतिक्रम्य, शुद्धात्मनि स्थितिं बद्ध्वा, बोधरूपेण अविकल्पसंवित्स्पर्शेनैव उन्मनाशक्त्यनुप्रवेशप्रमुखं शिवे योजयेत् ।

९२ मानसं संकल्पात्मकम्, चेतना बुद्धिः, शक्तिः प्राणाख्या, आत्मा एतदुपहितः परिमितप्रमाता:, एतच्चतुष्टयं यदा परिक्षीणं चिच्चमत्कारतामापन्नं, तदा तत् पूर्वोक्तं भैरवं वपुर्भवति ।

९३ मानसीः विकल्पस्मृत्यादिरूपाः करणं दिव्यकरणाख्यमूर्ध्वरेचकादिमुद्राबन्धनम्, इत्थं शांभवोपायसमाविष्टैर्योगिभिः अनुत्तरानन्ददशा अनुभूयते ।

९४ विसर्गधाम्नः चिदर्कबिम्बस्य बहिः विचित्रविश्वपदार्थोल्लिलसिषात्ममरीचिनिचयप्रसारणौन्मुख्यं स्वभावः, प्रत्यवभ्रष्टस्वरूपत्वात् ।

९५ यत्र विश्वे पाशात्मग्रन्थयः स्वात्मसात्क्रियन्ते, तादृशस्य आन्तरस्वरूपस्य आलम्बनबलात् ।

९६ येयं जीवनस्वभावा चिद्रूपस्य स्थितिः, सैव सामान्यस्पन्दरूपा अचेतनप्राणादेः चेतनायमानतासंपादयित्री, अहमिति-विकल्पपरामर्शमयी प्राणादिविशिष्टरूपेण पाञ्चविध्यं भजते, तस्मात् प्राणादिप्रसरणमुपजीव्य वर्तमाना जागरादितुर्यातीता दशा, अन्यथा तुर्यतदतीतयोः व्युत्थानानुपपत्तेः, प्राणवृत्तिसद्भावादेव व्युत्थीयते योगिभिः, अतो हेयासु प्राथमिकीषु तिसृषु अवस्थासु चिदात्मतया संवेद्यम् इति तात्पर्यम् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

९७ देवानाम् अनाश्रित-सदाशिव-ईश्वर-अनन्तरुद्रादीनाम्। वर्णाश्रमादि विप्रब्रह्मचार्यादि, आदिना श्वपचादि, द्रव्याणां क्षीरमद्यादीनां चिदात्मैक्यतापरामर्शी इत्यर्थः।

९८ अनाहितसंकोचानामिति अकृतचित्स्वरूपावृतीनाम्।

९९ अवरप्रसवो भेदप्रथकात्मा मध्यदशायामेव भवति न सर्वत्र।

१०० चिदानन्दघनस्वस्वरूपामृतरसास्वादने समाधानसंस्कारस्य प्राप्तौ प्रमाद्यतो माहेश्वर्यादिभिः, विघ्नद्भिः सिद्धैश्च अनित्यदिव्यभोगेषु विलोभनात्, तुर्यातीतपदसमावेशाय तेषु रतिः न विधेया इत्यर्थः।

१०१ मीयन्ते इति मात्राः, रूपादयो विषयाः, पञ्चस्वेव विषयेषु विश्वपदार्थानां परिसमाप्तेः।

१०२ संधानं रूपज्ञानम्, वाचा पश्यन्त्यादिरूपिण्या, यानि सुखादीनि।

१०३ कल्पितप्रमात्रपेक्षया भिन्नावभासप्राणितम् इदन्तास्पदम् अवलम्बयता ग्राह्यभावेन स्थितम्, स इति चित्प्रकाशः परमशिवो भावाभावमये विश्वस्मिन् जगति चित्प्रकाशैकात्म्येन प्रकाशमाने अन्वेष्टव्यः प्रत्यभिज्ञेयः। यथा अयं स चिदात्मा प्रकाशो महेश्वरः, यत्प्रकाशाभेदेन विश्वमिदं प्रकाशते, प्रकाशबाह्यस्य कस्यापि प्रकाशनानुपपत्तेः यस्तु अयं विश्वप्रकाशात्मा स्वप्रकाशः प्रकाशः प्रकाशते स एवाहमिति तात्पर्यम्।

१०४ पौनः पुन्येन आवेशसद्भावात् अवहितत्वेन विमृशतः।

१०५ कुटिलं चलति भोगाभिलाषेण व्युत्थानमेव धावति, न अभीष्टं पदमवष्टभ्नाति यस्मात्।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१०६ तत इति अध्याहार्यम् पूर्वपद्यसापेक्षत्वात्, ज्ञेयं परतत्त्वं, भाव आशयः चिन्त्यतुर्यातीतपदमयः, स्थिरो निश्चलः, पूर्णो निराकाङ्क्षः, समन्ततः सर्वसर्विकया, तुः अप्यर्थे।

१०७ ईदृशस्य महायोगिनो मन एव परतत्त्वैक्यभावनावासितं कर्तृ तुर्यातीतपदं ज्ञेयं सर्वत्र चिन्तयत्येव। तदुक्तं महागुरुभिः

'शिवभावनयौषध्या बद्धे मनसि संसृतेः।
काष्ठकुड्यादिषु क्षिप्ते रसवच्छिवहेमता॥'

इति।

१०८ इन्द्रियाणि च अर्थश्च ऐन्द्रियिकं प्रयोजनं च विषयोपभोगः, तेषु स्थितो योगिवरो यो निरूप्येत विचार्येत यत्र कुत्रापि नास्य अशिवमस्ति, सर्वस्य अस्य प्रकाशमानतया प्रकाशघनशिवैकात्म्यात्।

१०९ पुनः पुनः तुर्यपदपरामर्शनदार्ढ्यात् वध्यधाम्नि प्रोच्छलदहन्ताचमत्कृतिप्ररूढेः।

११० मुखेन्दुरिति-वत् ईषत् न्यूनतया साम्यम्।

१११ विकल्पहान्या उन्मिषदविकल्पविमर्शावष्टम्भेन शिवमयभावेन तुर्यातीताख्यं पदं भावयेत्, शिवमयभावनाया भैरवस्वरूपसाम्यप्राप्त्यवधित्वात्।

११२ आगामिसंचितयोः कर्मणोः ज्ञानाग्निना भस्मसाद्भावेऽपि प्रारब्धस्य भोगमन्तरेण नाशयितुमशक्यत्वात् जीवन्मुक्तस्य आ प्रारब्धभोगपरिसमाप्तेः देहस्थितिः, चक्रभ्रमिरिव आ वेगावसानात् न अतिवर्तनीया, देहपाते विदेहमुक्तेः अपुनरावर्तनात्।

११३ देह-मन्त्र-प्राण-आत्म-शिवपदानाम् औचित्यात् काष्ठ-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

अरणि-वह्नि-तच्छिखा-अम्बराणि दृष्टान्तः, तेन अरणिमन्थनयुक्त्या सुप्रदीप्ते प्रज्वालिते वह्नौ सति यथा शिखा ज्वाला दाह्यं दग्ध्वा अम्बरे दृश्यते, तत्र लयात् तदात्मभावं प्राप्ता अवलोक्यते, तद्वद्धि-व्यक्करणमन्त्रारणिसमुत्तेजनेन देहे यः प्राणः तस्मिन् सुप्रदीप्ते मध्यो-र्ध्ववाह्यु दानाग्नितामायाति, देहे स्थितो य आत्मा प्रोक्तशुद्धविज्ञान-केवलरूपो वह्निशिखातुल्यः समनान्तं समस्तं देहदारु दग्ध्वा तस्मिन् तुर्यातीते पदे लीयते, निरुपाधि-परमशिवैकात्म्यमेत्येव इत्यर्थः ।

११४ 'अन्तर्लक्ष्यबहिर्दृष्टिः' इत्याद्युक्तनीत्या शांभवीयमुद्रामुद्र-णात् मुद्राधरः, न तु काय-करसंनिवेशविशेषधारणात् ।

११५ निगूढभैरवीयमुद्राचिह्नितस्य सर्वाः शक्तयः उपसृता आवि-र्भवन्ति । व्यक्तस्थूलमुद्राधृतोऽनुपसरणात् ।

११६ अनुत्तरज्ञानशालित्वात् योगिनो यत्किंचन आलापादि लौ-किकव्यवहृत्यनुसारि तदस्य जपः, अहंपरामर्शसार-स्वात्मदेवताभावना-तात्पर्यात्, नहि प्रकाशात्मपरप्रमातृरूपतां विना किंचिदपि प्रस्फुरेदि-त्यर्थः ।

११७ विश्वपूरणात् परे भावे स्वस्वभावे या भावना, विमर्शना

'अहमेव परो हंसः शिवः परमकारणम् ।'

इत्यादिरूपा भाव्यते संपाद्यते, स जपः, नादोऽक्कतकाहंविमर्शात्मा, जप्यो जपनीयो स्वात्मदेवः । यदुक्तम्

'नास्योच्चारयिता कश्चित्प्रतिहन्ता न विद्यते ।
स्वयमुच्चरते देवि प्राणिनामुरसि स्थितः ॥'

इति ।

११८ चर्या, स्वरूपसाक्षात्कारोपायस्थितिः कर्तव्यं वा ।

११९ विश्वरूपो धरण्यादिशिवान्तं षट्त्रिंशत्तत्त्वलक्षणो भेदः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१२० डुदाञ् दाने, दो अवखण्डने, दीङ्, रक्षणे, दैप् शोधने, एते अत्र धातवः।

१२१ योगीन्द्राणां योगिनीसिद्धादीनां दर्शन-स्पर्शन-चरुभोजन-कथन-शास्त्रसंक्रमणादिभिः उपायैः तीव्रशक्तिपातवत्सु अनुग्राह्येषु उपकर्तृत्वम् इत्यर्थः। कुलानां देहाक्षभुवनादीनामाचरणम् आचारः सृष्टिसंहाराख्यः तत्र अवहिताः।

१२२ स्वशक्तिविकासमय विश्वमध्यासीनः

१२३ स्वस्वरूपप्रत्यभिज्ञापकः।

१२४ सर्वोऽयं मद्विभव इति प्रत्यभिज्ञातस्वात्मैश्वर्यत्वात्।

१२५ स्वात्मानं प्रत्यभिज्ञापयितुमित्यर्थः।

१२६ माहेश्वर्यादिशक्तिभिः पारतन्त्र्याधानात् पशुभावमापितः।

१२७ अश्नोतेरौणादिकसरन्-प्रत्यये, अश्नुते प्रतिशब्दमिष्टार्थ-प्रकाशितया वेदाङ्गानि व्याप्नोतीत्यक्षरम्, तत्सारूप्यात्, प्रतिशब्द-मक्षरसमरूपसंगतशब्दैर्निर्वचनं विधेयमित्यर्थः।

१२८ ऊर्ध्वाधःसृष्टिरूपा।

१२९ विश्वनिर्माणसामर्थ्यं क्रियाशक्तिरित्यर्थः।

१३० देवः परमेश्वरो ज्ञानमयः, चिन्मात्रपरमार्थः, तच्च ज्ञानं बहुधा स्वातन्त्र्यात् संकोचमाभास्य नानात्वमाश्रित्य स्थितम्, अतश्च संकोचाभासभाजो ये निगूहितस्वरूपतया नियन्त्रिता आभासिता देवेन तत एव बद्धाः, तेषां नानादर्शनोपासाभिः स्वस्वरूपप्रथाहेतुतया यतो देवः त्राणं, तस्मात् निरुक्तदृशा नेत्रमुच्यते न तु चक्षुर्गोलकतया।

१३१ नीलसुखादिरूपतया बहिरन्तःप्रकाशमानानां भावानां प्रकाशसारत्वात् तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन पृथक् सत्ता नास्ति

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

इत्यर्थः ।

१३२ यो यमनुपजीव्य नोपलभ्यते स तस्मात् अव्यतिरेकी, यथा मृदं विना घटः, तस्मात् ज्ञानस्यैव ज्ञेयभावात्मतया परिनिष्ठानिश्चय इत्यर्थः ।

१३३ भावाभावरूपाणां नीलसुखादिभावानां, भावनाबलात् स्वात्मसाक्षात्कारबलात्, उभयोः ज्ञानज्ञेययोः एकतमसांनिध्यविरहे सत्ताया असंभवात् ऐकरूप्याभ्युपगमः ।

१३४ कल्पितशून्यमायीयादिप्रमातुः अपेक्षया विश्वस्य बाह्यतावभासमयी स्थितिः, कल्पितप्रमातृभावनिमज्जने तदपेक्षिविश्वबाह्यतानवभासनात् चिन्मयस्वरूपविश्रान्तिः विलयः, उभयस्य अस्य स्वसंविच्छक्तिमयत्वात्, तदनभ्युपगमे द्वयोरपि अनयोः उपलब्ध्यनुपपत्तेः इति तात्पर्यम् ।

१३५ आलम्बात् वेद्यात् निष्क्रान्तं, क्रोडीकृताशेषवेद्यम्; स्वप्रत्ययात्मकं स्वाहन्तात्मम् ।

१३६ वेद्यपरामर्शनौन्मुख्ये तदतिरिक्तस्वात्मविमर्शननिरासोऽन्यथात्वम् ।

१३७ मायोद्भासितदेहाक्षतत्त्वभुवनादिविलयेऽपि सदोदितस्फुरणधर्मिणः संवित्स्वभावस्य उदयास्तमयाभावात् अविनाशिता. व्यवहारदशायमपि ध्वंसोत्पत्त्योः प्रकाशमानतया तदभिन्नयोः प्रकाशान्तर्विश्रान्त्या उपचर्यमाणत्वम् इत्यर्थः ।

१३८ ग्राह्यग्राहकभावभिन्नयोः भोग्यभोक्तृतयोः मध्ये भोग्यात्ममायाप्रपञ्चो भेदनिष्ठो विलीयते उदयते च, भोक्तुः पुनः चिन्मयस्य अकालकलिततया न कथंचित् विलयोदयशङ्का ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१३९ यथा कश्चित् देवदत्तो गृहाद्यवस्थितः केनापि आहूतो भोः देवदत्त ? इति, स आत्मानमपह्नोतुकामः प्रत्याह नाहमस्मि इति। एवमुक्ते प्रत्युत स्थितोऽहमस्मीति प्रतिपादितं भवति न तु असंनिधानम्, इत्येवंप्रकारोऽप्रबुद्धविषये, तस्मात् अभावसमाध्यवस्थासु कार्याभावात् करणव्यापारविरतिमात्रेण आत्माभावप्रत्ययो भ्रान्तिरेव इत्याशयः।

१४० अन्तर्मुखस्वरूपविनाशितायां विश्वमनीलमूकप्रायं स्याद् इत्यर्थः।

१४१ विचित्रस्रक्चन्दनवनितादयः सुखहेतु, द्वेष्योपगमो दुःख-हेतुः।

१४२ सुखादिहेतूनां चित्प्रकाशान्तर्बुडिततया चमत्करणात् तदभावः।

१४३ सुखदुःखाद्याश्रयावस्थाद्वयेन विनश्यत्स्वभावेन अस्पृष्टस्य संवित्तत्त्वस्य तदनाकलितत्वात्, सौषुप्तपदस्यापि संवेद्यत्वात् संवेदक-सत्ता तत्र अभ्युपगम्यते, अन्यथा तदौत्तरकालिकस्मृत्यनुपपत्तेः।

१४४ अज्ञजनस्य घटपटादिविविधविकल्पजालकल्पनामास्थितस्य शिवादितत्त्वानाम् अनुत्तरचिद्घनस्वभावतया अपरामर्शनात् मायी-यमलमलिनतां प्राप्य शुभाशुभकार्ममलसमुत्थदुःखानुभवः। तज्ज्ञस्य तु विश्वत्र भावपटले 'स्वात्मविलसितमिदम्' इति प्रविविक्तज्ञानस्य सह-जसुखाविर्भाव इत्यर्थः।

१४५ मायापदे शून्यप्रमातृरूपाः प्रलयाकलाः, तेषां प्रलीनकल्पं विश्वं प्रमेयम् स्वौचित्यात्, सकला ब्रह्मादिकीटान्ताः क्षेत्रज्ञा भिन्न-भिन्नप्रायं विश्वं पश्यन्तः, तेषां तथाभूतमेव सर्वतो भिन्नं परिमितं प्रमेयम्। इत्थं प्रमातृणां यथा-स्वस्वभावं भेदाभास इत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१४६ त्रैगुण्यमनेकगुणातोपलक्षणम् । महामन्त्रात्मकपरिपूर्णाहं-भावेन स्वस्वभावपरामर्शने अवहितत्वात् स्वच्छन्दसादृश्यम् ।

१४७ उरगानामीशते तच्छीला इति उरगेशिनः शेषादयः, शापानुग्रहादिकर्तृत्वात् सिद्धादीन् प्रति अस्य भयदातृभयहर्तृत्वम् ।

१४८ विश्ववैचित्र्यनिर्माणशक्तिः ।

१४९ यथाभिमतवस्तूनां बहिरसत्त्वात् अननुभूतानामपि सम्यगुल्लेखनात् प्रकाशनाच्च हेतोः यस्यकस्यचित् ब्रह्मादिकीटान्तस्य प्राणिनः उल्लेखनात्मिका क्रियाशक्तिः अवभासनात्मिका ज्ञानशक्तिश्च स्वाभाविकी इति सिद्ध्यति, तस्मात् कल्पितप्रमातृभूमिकायामपि व्यतिरिक्तेश्वरोपक्लृप्तप्राच्यसृष्टिमनुपजीव्यैव यथाभिमतोल्लेखनादिव्यापारसंभावनाभावात् ज्ञानक्रियालक्षणस्यैश्वर्यस्यैव स्फुटं प्रत्यभिज्ञेयतावश्यंभावः ।

१५० विमर्शातिशयवशात् सर्वजनैः तन्निर्मितिः द्रष्टुं शक्यते, प्रसिद्धविश्वामित्रादिमुनिरचितनूतनस्वर्गसृष्टिगाथावत् इत्यर्थः ।

१५१ यदा ते योगिनः सुस्फुटं स्वकीयज्ञानक्रियाशक्तिशालिनः, तदा तेषां अभीष्टपदार्थनिर्मितेः दार्ढ्यं दीनता अस्थैर्यं दृढतरं यथा, तथा अदूरमचिराय दारिता खण्डिता भवति, तत्संकल्पस्य च कल्पतरुवत् चिन्तिताशुदायित्वात् इत्यर्थः ।

१५२ अन्यथा स्वातन्त्र्यसारताविरहे निर्विमर्शस्य संवित्प्रकाशस्य तत्तद्भावजातप्रतिफलिततायामपि स्फटिकादिवत् जाड्यापत्तेः विश्वव्यवहारविप्रलोपः स्यादित्यर्थः ।

१५३ वनितादिविषयोपभोगेषु विगलितवेद्यान्तरसंवेदनं तुर्यपदमुद्यदपि पशुजनैः प्रत्यक्षस्त्र्यादिविषयव्यवहितं संवेद्यते, निरावरणं तु

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

तदवहितैः, एतेन जीवितात्मतुर्यपदेन जीवत्स्वरूपस्य आत्मनः तस्मिन् एव अवहितीकरणमुत्तेजनम् इत्यर्थः।

१५४ अन्तः पूर्णाहन्तायां स्वानुभवः स्वप्रकाश आनन्द एव रूपं यस्याः सा अकिंचिच्चिन्तनमयी, अवस्थातुः भैरवरूपस्य आत्मनो मम अव्यतिरिक्ता शक्तिरवस्था, भरितोऽशेषविश्वाभेदचमत्कारमय आकारः स्वरूपं यस्याः सा तादृशी, तदेव च तत्त्वतः परमार्थतो विमलं, स्वभित्त्याभासितजगदनाच्छादितं विश्वपूरमशेषावभासकं वपुः स्वरूपं ज्ञेयम् न तु भूतमयम्।

१५५ व्यक्तस्त्रीसंगमं विना तत्संगमोपजनितानन्दवृत्तिस्मरणेनैव य आनन्दोद्गमः स स्वीयो ब्रह्मानन्दोऽवसेयः। यदुक्तम्

'जायया संपरिष्वक्तो न बाह्यं वेद नान्तरम्।
निदर्शनं श्रुतिः प्राह मूर्खस्तं मन्यते विधिम्॥
न सृष्टिर्जायते लिङ्गान्न भगान्नापि रेतसः।
आनन्दोच्छलिता शक्तिः सृजत्यात्मानमात्मना॥'

इत्याद्युक्त्या स्त्रीसंगानन्दाविर्भूतायाम् आनन्दशक्तौ समावेशस्य, अन्ते स्त्र्यादिसंपर्काद्यभावेन स्वात्ममात्रनिष्ठं ब्रह्मसंबन्ध्येव भावनीयम्, यद्वा विश्वस्फुरणशक्तिसंगमसंक्षुब्धायां चिच्छक्तौ य आवेशः तस्य अवसाने भवं सुखं स्वरूपस्यैव।

१५६ लेहनमधरासवास्वादनम्, आमन्थनं प्रधानाङ्गविलोडनम् आलिङ्गनं वा, आकोटनमाघातः, नखक्षतादि वा, इत्याद्युद्दीपनादि-विभावैरुद्दीपितस्य आनन्दस्य अतिशयस्मरणात् उल्लसदानन्दमयः स्वात्मैव विभाव्यः।

१५७ मिष्टान्नभोजनक्षीरपानादिरसास्वादनात् विजृम्भितानन्दो-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

त्कर्षस्य आनन्दभरितावस्थां विभावयतोऽनन्यवृत्तितया अनुत्तर-सुखावाप्तिः।

१५८ गीतमादि येषां वंशवीणाकलरवादीनां विषयाणां चमत्क-रणेन उपजनितानुपमसुखे समाहितचित्तस्य शाक्तस्पर्शावेशेन ब्रह्मसुखावाप्तिः।

१५९ अतिक्रोधादिना प्रकारत्रयेण दुःखसुखमोहात्मविषयग्रहण-रूपान्तःकरणव्यापारमयेन, तथा धावच्छब्दोपलक्षितेन कर्मेन्द्रियव्या-पारेण च, जाग्रदवस्थाविषयाणि अन्यानि एवं-विधानि प्रकारान्तराणि संग्राह्याणि। इत्थं विचित्रावस्थासु निरालम्बनचित्तवृत्तिः यां भूमिका-मधितिष्ठेत् तत्र पदे स्वभावमात्राधारस्य प्रत्यस्तमितसमस्तविशेष-शक्तिचक्रपरमात्मधर्मस्य प्रतिष्ठितस्पन्दस्य उपलब्धिरित्यर्थः।

१६० असंदेहनिर्णयात् प्रबुद्धविषयजिज्ञासाया असंभवात् इत्य-र्थः।

१६१ पौर्वापर्येण प्रोक्तयोरनयोः सूत्रयोः अर्थैक्यतास्वीकरणेपि सामान्यविशिष्टार्थरूपरचनसद्भावात् पौनरुक्त्यविरोधपरिहारः।

१६२ कादाचित्कस्वरूपविश्रान्त्यात्मकायां दशायां, विद्युत्प्रका-शमिव क्षणमात्रस्थायिनं तुर्यचमत्कारमासाद्य, आनन्दभरिततया यथा संतोषः, एवं बहिरौन्मुख्येऽपि संततमानन्दमयपरमार्थामृतरसपर्यवसे-कात्, तद्विमर्शानन्दविकसितत्वम् इति तात्पर्यम्।

१६३ सर्वत्र बहिरभिमते वस्तुजाते चिदानन्दघनरसकणिकाच्छुरि-ततया परिपूर्णां शिवतां विभावयतो जनस्य अनुत्तरानन्दमयस्वरूप-समावेश इत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१६४ अनुत्तरानन्दमयीवस्थामित्यर्थः ।

१६५ कञ्चुकैः मायासहितैः कलाविद्यादिभिः ।

१६६ अभिलाषः अपूर्णम्मन्यतात्मा लौलिकारूपः, न तु किंचित् मे स्यात् इति ईदृक्, रागतत्त्वस्य एवमात्मकत्वात् । अत्र तु एतस्मिन् आणवे मले भित्तिभूते अन्यत् मलद्वयमाधेयमस्ति इत्यर्थः ।

१६७ अविद्यावृतस्य पशोः संततप्रसरत्स्वारसिकविकल्पक्षुब्धतया चित्तत्त्वमपरामृशतः पुण्यापुण्यकलङ्कस्पृष्टत्वात् तत्तन्निकृष्टदुष्फलपरिणामः ।

१६८ मिथ्याकल्पनोपक्लृप्तिपूर्वं स्वसंघट्टजाग्निदग्धवेणुवत् स्वोत्पन्नकामादिदोषैः निरयव्यथानुभवनानन्तरम् असत्यकल्पभोग्यसंभोगाय भोगायतनपरिग्रहः, पुनरप्येवम्, इत्थं क्लेशात् क्लेशान्तरगा।तरविरता भवति आ अनुत्तरशिवज्ञानावाप्तेः इत्याशयः ।

१६९ अपूर्णंमन्यतात्मकआणवमलरूपाभिलाषाकलिताशयस्य, बहिरन्तरं स्वं चिदानन्दघनस्वरूपं पश्यतः, चित्प्रमातृत्वस्फुरणचमत्कृतिकरणं स्वात्मारमणम् ।

१७० यथा स्वापावस्थायां हृदि अत्यन्ताल्पप्रदेशे अनुभूयमानान्यपि विचित्रोपवननदीपर्वतपुरादीनि वस्तुतोऽसन्ति तदात्वप्रकाशनानि प्रबुद्धो जनः चिदात्मनः स्वातन्त्र्यविलसितमभिमन्यते, एवं जागारायां स्वातन्त्र्यविजृम्भितं चिदनतिरिक्ततया अनवभासनात् चिदभिन्नं शिवमयमेव विश्वं भावनापरिनिष्पत्त्या पर्यालोचयतो योगिनः संसारदृष्टिविलोपः । संवित् किल विश्ववैचित्र्यावभासनेच्छया ग्राहकतामाश्रित्य ग्राह्यरूपेण स्फुरति, इति संवित्स्फुरणस्यैव विपरीतभावनया संसारदृष्टिः, अवैपरीत्येन भावनातिशयात् तद्विनष्टौ पुनः स्वात्मैश्वर्यचमत्कार इत्यर्थः ।

१७१ नीलसुखाद्यात्मसदसद्वृत्तीनाम् अविकल्पपरामर्शेन परापरकलनानां च प्रसरनिरसनपुरःसरं पूर्णाहन्तापदमवष्टभ्य स्वात्मनिभाल-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

नप्रकर्षात् कलनात्मनो 'जीवामि' इति कलामारभ्य क्षित्यन्तमास्थितस्य स्थूलस्य कालस्य नैबिड्येन ग्रसनप्रवणत्वात् निर्वाणपदलब्धिः इत्यर्थः।

१७२ देहसद्भावे तुर्यपदारूढिविरोधादित्यर्थः।

१७३ कल्पितपुर्यष्टकादिशरीरे पशुजनवत् परिमिताहंभावविगलनादित्यर्थः।

१७४ दलः जीर्णनिर्मोकः। इदं तात्पर्यम्, यथा मुक्तायां त्वचि सर्पस्य अहन्ताभिमानाग्रहणम्, एवं शिवज्ञानाभ्यसनेन पृथक्तया परामृष्टे देहादौ प्रमातृताभिमानाभावः। यद्वा दलः खड्गपिधानम् यथा खड्गाद्व्यतिरिक्तिः, तथा व्यतिरिक्ते देहे तत्प्रमातृभावेन नायं स्पृश्यते।

१७५ एकतानोऽनन्यवृत्तिरित्यर्थः।

१७६ नैसर्गिकप्राणसंबन्धात् तदवस्थित्यवधिः कञ्चुकावस्थितिः, तयोः साहचर्यं मितप्रमातृनिष्पादितकार्मपाशाधीनम्। अतश्च प्राक्तनसंचितमिश्रकर्मोत्पन्नं भोगायतनं प्रारब्धोपनतभोग्यभोगादेव क्षीयते नान्यथा, तस्मात् तत्त्वविदो वपुषः चक्रभ्रमिवत् अवस्थानमारब्धभोगातिवाहनप्रयोजनम् इत्यर्थः।

१७७ प्राणपरिणता जीवनरूपा परा शक्तिः घोरातिघोरादिशक्तिचक्रजननात् तदीशित्री स्वरूपगोपनोन्मुखत्वात् चण्डरूपा, तस्या एव त्रुट्यादिशक्तिकालपरिमितिपर्यन्तं कालकर्षणात् तत्सृष्टिसंहर्तृत्वम्। त्रिवहमिति, त्रिषु इडापिङ्गलासुषुम्नामार्गेषु वहति इति, त्रिविधं, सोमसूर्याग्निरूपम्, त्रिस्थम्, अतीतादिषु स्थितम्।

१७८ उल्लासनं बहिःसृष्टिः, विलापनम् अन्तः संहरणम्।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१७९ हकारस्तु स्मृतः प्राण इति योऽशेषवाच्यवाचकाविभाग-विमर्शमयो हलाकृतिः प्राण उक्तः, स एव, स्वातन्त्र्यावभासितसंकोचपुरःसरमवरोहणक्रमेण, प्रकृतं रूपं यस्य प्राणनरूपसामान्यप्राणस्य, स विसर्गापूरणं प्रति, सर्वैरेव सुषिरभागैः बहिः तत्तद्भावावभाससृष्टिरूपविसर्गार्थं, तदवभासपुरःसरं प्रवेशयुक्त्या तदाहरणेन अन्तः आपूरणार्थं प्रकर्षेण अननात् ध्वननात् अर्थजिघृक्षाग्रहणविश्रान्तिदशोचितात् विमर्शात् प्राण इत्यर्थः। एतदेव स्फुटयति नित्यमिति। सर्वदेहगतोऽपि अयं प्राणिनामुरसि स्फुटमुपलभ्यमानत्वेन अवस्थितो नित्यमापूरयन्, अर्थात् प्राणिनोऽर्थान् च, प्रवेशनिर्गमाभ्यां विमर्शमयं जीवनं कुरुते इत्युत्तरेण सम्बन्धः।

१८० योऽयं, हल् आकृतिः यस्य स अनच्कोऽनाहतध्वन्यात्मा

'स्वयमुच्चरते देवि प्राणिनामुरसि स्थितः।'

इति नीत्या स्वप्रवृत्तः

'नादाख्यं यत्परं बीजम् .... ।'

इति तन्त्रान्तरोक्तस्थित्या सर्वस्य स्वतः स्फुरन्, स एष प्राणः प्राणनापरपर्यायो जीवः स्मृतो, गुरुपारंपर्येण अविच्छेदेन अधीतः।

अथ च धूलिभेदानुसारेण हलाकृतिः अशेषं विश्वं गर्भीकृत्य कुण्डलिन्याकारः प्रसुप्तभुजगरूपः स्वप्रवृत्तः स्वयमेव नादामर्शरूपतां निमज्ज्य प्राणात्मकं रूपमाविश्य स्थितः, यतः पारमेशी बोधाख्या शक्तिः विश्वं गर्भीकृत्य परा कुण्डलिका सती विमर्शरूपतया नादात्मवर्णकुण्डलिकात्मतया भाति इत्याम्नायः। एवं च व्याख्यातरूपः प्राण एव हंसः, ऊर्ध्वमधश्च स्वरसेन वहन् हानसमादानधर्मकहकारसकारविमर्शरूपतया स्फुरणात्।

१८१ तदारूढ इति, प्राणनारूपग्राहकभूमिकामाश्रित इत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१८२ भूयोभूयः अन्तर्मुखस्वरूपे दार्ढ्येन अवहितत्वात् चित्त-धारणं निभालनम्, 'भल' धारणे इति धात्वर्थात् ।

१८३ प्राणापानगत्यात्मग्राह्यग्राहकविज्ञानं सर्वप्रमातृसाधारणम्, योगिनां तु तत्संचारे परप्रमात्रावेशावहितत्वम् ।

१८४ भूयःशब्दस्य बाहुल्यपुनस्त्वरूपद्वैयर्थ्यम् ।

१८५ समनाशक्तेः परतो य आत्मन उन्मनाशक्तियोगः स तादात्म्यरूपः, तत्र औन्मनसे परमशिवधाम्नि निर्विकल्पविमर्शोऽपि नास्ति वेद्यत्वाभावात् । वेद्यताया समनावधेः पाशजालमयतया सविकल्परूपत्वात् ।

१८६ षडध्वात्मनः पाशजालादित्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

APPENDIX II

[An Alphabetical Index to the Sutras of the SSV]

—:o:—

	उ.	सू.सं.	पृ.
अभिलाषाद्बहिर्गतिः संवाह्यस्य	३	४०	६४
अविवेको मायासौषुप्तम्	१	१०	११
आत्मा चित्तम्	३	१	३६
आसनस्थः सुखं ह्रदे निमज्जति	३	१६	४६
इच्छा शक्तिरुमा कुमारी	१	१३	१४
उद्यमो भैरवः	१	५	८
कथा जपः	३	२७	५५
करणशक्तिः स्वतोऽनुभवात्	३	३७	६२
कलादीनां तत्त्वानामविवेको माया	३	३	३७
कवर्गादिषु माहेश्वर्याद्याः पशुमातरः	३	१६	४८
गर्भे चित्तविकासोऽविशिष्टविद्यास्वप्नः	२	४	२७
गुरुरुपायः	२	६	२६
चित्तं मन्त्रः	२	१	२३
चित्तस्थितिवच्छरीरकरणबाह्येषु	३	३६	६४
चैतन्यमात्मा	१	१	२
जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तभेदे तुर्याभोगसंभवः	१	७	१०
जाग्रद्द्वितीयकरः	३	८	४२
ज्ञानं जाग्रत्	१	८	११

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

	उ.	सू.सं.	पृ.
ज्ञानमन्नम्	२	९	३३
ज्ञानं बन्धः	१	२	५
ज्ञानं बन्धः	३	२	३७
ज्ञानाधिष्ठानं मातृका	?	४	७
तत्प्रवृत्तावपि अनिरासः संवेत्तृभावात्	३	३२	५९
तदारूढप्रमितेस्तत्क्षयाज्जीवसंक्षयः	३	४१	६५
तद्विमुक्तस्तु केवली	३	३४	६०
त्रितयभोक्ता वीरेशः	१	११	१२
त्रिपदाद्यनुप्राणनम्	३	३८	६२
त्रिषु चतुर्थं तैलवदासेच्यम्	३	२०	५०
दानमात्मज्ञानम्	३	२८	५५
दृश्यं शरीरम्	१	१४	१५
धीवशात् सत्त्वसिद्धिः	३	१२	४४
नर्तक आत्मा	३	९	४३
नाडीसंहार-भूतजय-भूतकैवल्य-भूतपृथक्त्वानि	३	५	३९
नासिकान्तर्मध्यसंयमात् किमत्र सव्यापसव्य-सौषुम्नेषु	३	४४	६८
नैसर्गिकः प्राणसंबन्धः	३	४३	६७
प्रयत्नः साधकः	२	२	२४
प्राणसमाचारे समदर्शनम्	३	२२	५१
प्रेक्षकाणीन्द्रियाणि	३	११	४४
बीजावधानम्	३	१५	४५
भूतकञ्चुकी तदाविमुक्तो भूयः पतिसमः परः	३	४२	६६
भूतसंधान-भूतपृथक्त्व-विश्वसंघट्टाः	१	२०	१९

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

	उ.	सू.सं.	पृ.
भूयः स्यात् प्रतिमीलनम्	३	४५	६६
भेदतिरस्कारे सर्गान्तरकर्मत्वम्	३	३६	६१
मग्नः स्वचित्तेन प्रविशेत्	३	२१	५०
मध्येऽवरप्रसवः	३	२३	५२
महाह्रदानुसंधानान्मन्त्रवीर्यानुभवः	१	२२	२१
मातृकाचक्रसंबोधः	२	७	३०
मात्रास्वप्रत्ययसंधाने नष्टस्य पुनरुत्थानम्	३	२४	५२
मोहजयादनन्ताभोगात् सहजविद्याजयः	३	७	४१
मोहप्रतिसंहतस्तु कर्मात्मा	३	३५	६१
मोहावरणात् सिद्धिः	३	६	४०
यथा तत्र तथान्यत्र	३	१४	४५
योनिवर्गः कलाशरीरम्	१	३	६
योऽविपस्थो ज्ञाहेतुश्च	३	२९	५६
रङ्गोऽन्तरात्मा	३	१०	४३
लोकानन्दः समाधिसुखम्	१	१८	१७
वितर्क आत्मज्ञानम्	१	१७	१७
विद्याऽविनाशे जन्मविनाशः	३	१८	४७
विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम्	२	३	२५
विद्यासंहारे तदुत्थस्वप्नदर्शनम्	२	१०	३४
विद्यासमुत्थाने स्वाभाविके खेचरी शिवावस्था	२	५	२८
विस्मयो योगभूमिका:	१	१२	१३
शक्तिचक्रसंधाने विश्वसंहारः	१	६	६
शक्तिसंधाने शरीरोत्पत्तिः	१	१९	१८
शरीरं हविः	२	८	३२

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

	उ.	सू.सं.	पृ.
शरीरवृत्तिर्व्रतम्	३	२६	५४
शरीरे संहारः कलानाम्	३	४	३८
शिवतुल्यो जायते	३	२५	५३
शुद्धतत्त्वसंधानाद्वापशुशक्तिः	१	१६	१६
शुद्धविद्योदयाच्चक्रेशत्वसिद्धिः	१	२१	२०
सिद्धः स्वतन्त्रभावः	३	१३	४४
सुखदुःखयोर्बहिर्मननम्	३	३३	५९
स्थितिलयौ	३	३१	५८
स्वमात्रानिर्माणमापादयति	३	१७	४६
स्वप्नो विकल्पाः	१	९	११
स्वशक्तिप्रचयोऽस्य विश्वम्	३	३०	५७
हृदये चित्तसंघट्टाद् दृश्यस्वापदर्शनम्	१	१५	१५

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

APPENDIX III

An Alphabetical Index to Quotations found in the SSV

—:o:—

Quotation	Page	Source
अकिंचिच्चिन्तकस्यैव	८	मालिनीविजय: (२अधि० २३ श्लो०)
अगाधसंशयाम्भोधि	२६	स्पन्द: (३ नि० २० का०)
अज्ञानाद्बध्यते लोक:	५	सर्वाचार:
अत एव यथाभीष्ट	६२	प्रत्यभिज्ञा (१ अ० ६ आ० १० का०)
अत: सततमुद्युक्त:	३५	स्पन्द: (१ नि० २१ का०)
अतिक्रुद्ध: प्रहृष्टो वा	६३	स्पन्द: (१ नि० २२ का०)
अतो बिन्दुरतो नाद:	२८	स्पन्द: (३ नि० २० का०)
अत्रैकतमयुक्तिस्थे	३४	विज्ञानभैरव: (१४८ श्लो०)
अन्त: स्वानुभवानन्द	६३	विज्ञानभैरव: (१५-१६ श्लो०)
अन्यथा तु स्वतन्त्रा स्यात्	३५	स्पन्द: (३ नि० ३ का०)
अपसव्येन रेचयेत	३६	स्वच्छन्द: (७प० २६१-६३श्लो०)
अप्रबुद्धधियस्त्वेते	३८	स्पन्द: (१ नि० २० का०)
अबुद्धं बुद्धमेव च	१२	पूर्वशास्त्रम् [मालिनीविजय:] (२ अ०, ४३ श्लो०)

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

Quotation	Page	Source
अभिलाषो मलोऽत्र तु	६४	स्वच्छन्दः (४ प० १०४ श्लो)
अयमेवात्मनो ग्रहः	१७	स्पन्दः (२ नि० ७ का०)
अयमेवोदयस्तस्य	२५	स्पन्दः (२ नि० ६ का०)
अवस्थायुगलं चात्र	५९	स्पन्दः (१ नि० १४ का०)
अव्यक्तलिङ्गिनं दृष्ट्वा	५४	कुलपञ्चाशिका
अस्तिनास्तिविभागेन	५८	कालिकाक्रमः
अहमेव परो हंसः	५५	स्वच्छन्दः (४ प०, ३९५ श्लो)
अहो तत्त्वस्य माहात्म्यं	६७	कुलसारः
आत्मतत्त्वं ततस्त्यक्त्वा	४२	स्वच्छन्दः (४प० ३८९-९२२ श्लो)
आत्मनो भैरवं	८	स्वच्छन्दः (२ प० १३७ श्लो)
आत्मा चैवात्मना ज्ञातो	१३	कुलयुक्तिः
आत्मानमत एवायं	४७	प्रत्यभिज्ञा (१ अ० ५ आ० २५ का०)
आसिषं तु यथा स्वस्थः	२४	तन्त्रसद्भावः
इति वा यस्य संवित्तिः	१७,४७	स्पन्दः (२ नि० ५ का०)
इयमेवामृतप्राप्तिः	१८	स्पन्दः (२ नि० ७ का०)
उच्चारकरणध्यान	३८	पूवशास्त्रम् [मालिनी विजयः] (२ अ० २१ श्लो०)
उच्चाररहितं वस्तु	१०,३५	मालिनीविजयः (२ अ० २२ श्लो०)
उच्चार्यमाणा ये मंत्रा	२३	सर्वज्ञानोत्तरम् (१६-१७ श्लो०)
उत्सृज्य लौकिकाचारं	५१	आनन्दभैरवः
उद्बोधितो यथा वह्नि	६९	स्वच्छन्दः (१० प० ३६८-६९ श्लो०)
उन्मनापरतो देवी	६९	स्वच्छन्दः (४ प० ३२९)
एकं सृष्टिमयं बीजम्	२९	कुलचूडामणिः

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

Quotation	Page	Source
एकचिन्ताप्रसक्तस्य	६	स्पन्दः (३ नि० ६ का०)
करन्ध्रचितिमध्यस्था	७, ४६	तिमिरोद्घाटः
कलोद्वलितचैतन्यं	३७	तन्त्रसद्भावः
कश्चिद्धीरः प्रत्यगा	४४	कठोपनिषत् (२ अ० ४ व० १ म०)
कार्योन्मुखः प्रयत्नो यः	५६	स्पन्दः (१ नि० २-३ का०)
कालाग्निना कालपदा	३८	विज्ञानभैरवः (५२ श्लो०)
गुरोर्गुरुतरा शक्तिः	३०	त्रिशिरोभैरवः
ग्राहकभूमिकोत्तीर्णा	६०	प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः	१८, ६८	विज्ञानभैरवः (१०६ श्लो०)
ग्लानिविलुण्ठिका देहे	२०	स्पन्दः (३ नि० ८ का०)
चक्षुषा यच्च संधानं	५२	स्वच्छन्दः (१२ प० १६०-६१ श्लो०)
चिद्धर्मा सर्वदेहेषु	३	विज्ञानभैरवः (१००श्लो०)
चैतन्यमेक एवात्मा	३	(?)
जलं हिमं च यो वेद	४७	आगमः
जलस्येवोर्मयो वह्नेः	१५	विज्ञानभैरवः (११०श्लो०)
जागरादिविभेदेऽपि	११	स्पन्दः (१ नि० ३ का०)
ज्ञानं प्रकाशकं लोके	३७	विज्ञानभैरवः (१३७ श्लो०)
ततः प्रवर्तते शक्तिः	१८	मृत्युजिद्भट्टारकः (७ अ० ३६ श्लो०)
तत्तद्रूपतया ज्ञानं	५७	कालिकाक्रमः
तत्त्वत्रयविनिर्मुक्तं	४८	मृत्युजित् (८ अ० २६-२७ श्लो०)
तथा स्वप्नेऽप्यभीष्टार्थान्	१६	स्पन्दः (३ नि० २ का०)

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

Quotation	Page	Source
तथा स्वात्मन्यधिष्ठाना	१६	स्पन्दः (३ नि० ७ का०)
तदाक्रम्य बलं मंत्राः	२२, २७	स्पन्दः (२ नि० १ का०)
तदेव भवति स्थूलं	४७	स्वच्छन्दः (४ प० २६३श्लो०)
तद्ग्रहोमंत्रसद्भावः	२४	(?)
तन्मात्रोदयरूपेण	३७	स्पन्दः (३ नि० १७-१८ का०)
तमधिष्ठातृभावेन	१३	स्पन्दः (१ नि० ११ का०)
तस्मात् सा तु पराविद्या	२०	स्वच्छन्दः (४ प० ३९१ श्लो०)
तस्मान्न तेषु संसक्ति	३५	पूर्वशास्त्रम् (मालिनी वि०)
तस्मान्नित्यमसंदिग्धं	५४	कालिकाक्रमः
तस्य देवातिदेवस्य	५५, ६८	कालिकाक्रमः
तस्योपलब्धिः सततं	१३	स्पन्दः (१ नि० १७ का०)
ते समाधावुपसर्गा	२८	पातञ्जलम् (३ पाद ३७ सू०)
त्रिगुणेन तु जप्तेन	६१	स्वच्छन्दः (६ प० ५४ श्लो०)
त्रिषु धामसु यद्भोग्यं	१२	(?)
त्वमेकांशेनान्तरात्मा	४३	नैश्वासतन्त्रम्
दर्शनात् स्पर्शनाद्वापि	५६	(?)
दिदृक्षयेव सर्वार्थान्	२१	स्पन्दः (३ नि० ११ का०)
दीक्षासिद्धौ तु ये प्रोक्ता	१६	लक्ष्मीकौलार्णवः
दुर्बलोऽपि तदाक्रम्य	२०	स्पन्दः (३ नि० ६ का०)
देहोत्थिताभिर्मुद्राभिः	५४	त्रिकसारः
धर्माधर्मात्मकं कर्म	७	मालिनीविजयः (१ अ० २४ श्लो०)
न चैतदप्रसन्नेन	३४	मालिनीविजयः
न जानन्ति गुरुं देवं	२५	तन्त्रसद्भावः
न दुःखं न सुखं यत्र	६०	स्पन्दः (१ नि० ५ का०)
न विद्या मातृकापरा	३१	स्वच्छन्दः (१प० १९७ श्लो०)

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

Quotation	Page	Source
न संधानं विना दीक्षा	१६	लक्ष्मीकौलार्णवः
नहीच्छानोदनस्यायं	१४	स्पन्दः (१ नि० ८ का०)
नाभ्यां हृदयसंचारात्	३६	स्वच्छन्दः (७ प० २६४श्लो०)
नाशेऽविद्याप्रपञ्चस्य	५६	कालिकाक्रमः
निजाशुद्ध्यासमर्थस्य	५	स्पन्दः (१ नि० ६ का०)
निमेषोन्मेषमात्रं तु	६६	मृत्युजित् (८ अ० ८ श्लो०)
निरस्य सदसद्वृत्तीः	६५	कालिकाक्रमः
नोर्ध्वे ध्यानं प्रयुञ्जीत्	४६	मृत्युजिद्भट्टारकः (८ अ० ३६-४४ श्लो०)
परमात्मस्वरूपं तु	३	मृत्युजिद्भट्टारकः (८ अ० २८ श्लो०)
परामृतरसापायः	५	स्पन्दः (३ नि० १४ का०)
पाशावलोकनं त्यक्त्वा	४१	स्वच्छन्दः (४ प० ४२६श्लो०)
पुर्यष्टकसमावेशात्	४४	स्वच्छन्दः (११प० ८६श्लो०)
पृथङ्मन्त्राः पृथङ्मन्त्री	२४	श्रीकण्ठीयसंहिता
प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिः	३१	अजडप्रमातृसिद्धिः (२२ उत्तरा २३)
प्रबुद्धः सर्वदा तिष्ठेत्	३४	स्पन्दः (३ नि० १२ का०)
प्रसह्य चञ्चलीत्येव	५३	स्वच्छन्दः (४ प० ३०८-३११ श्लो०)
प्राक्संवित्प्राणे परिणता	६८	तत्त्वार्थचिन्तामणिः
प्राणः प्राणमयः प्राणः	६७	स्वच्छन्दः (७ प० २५ श्लो०)
प्राणादिस्थूलभावं तु	५०	मृत्युजिद्भट्टारकः (८ अ० १२ श्लो०)
बद्ध्वा पद्मासनं योगी	२८	तन्त्रसद्भावः

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

Quotation	Page	Source
बुद्धिप्राणप्रसरेऽपि	५२	प्रत्यभिज्ञा टीका
ब्रह्म-विष्णिवन्द्रदेवानां	६१	स्वच्छन्दः (६ प० ५४-५५ श्लो०)
भित्त्वा क्रमेण सर्वाणि	४०	स्वच्छन्दः (७ प० ३२४-३२५ श्लो०)
भिन्नवेद्यप्रथात्रैव	७	प्रत्यभिज्ञा(३अ०२आ०५का०)
भुवनाध्वादिरूपेण	३८	विज्ञानभैरवः (५६ श्लो०)
भूयो भूयः परे भावे	५५	विज्ञानभैरवः (१४५ श्लो०)
भोक्तैव भोग्यभावेन	१५	स्पन्दः (३ नि० २ का०)
मध्यमं प्राणमाश्रित्य	४०	मृत्युजिद्भट्टारकः (८ अ० ११ -१८ श्लो०)
मन्त्राणां जीवभूता तु	२३	तन्त्रसद्भावः
मलप्रध्वस्तचैतन्यं	६	स्वच्छन्दः (२प०३८-४०श्लो०)
मलमज्ञानमिच्छन्ति	५	मालिनीविजयः (१ अ० २३ श्लो०)
महाशून्यालये वह्नौ	३३	विज्ञानभैरवः (१४६ श्लो०)
मानसं चेतना शक्तिः	५१	विज्ञानभट्टारकः (१३८श्लो०)
मृत्युं च कालं च कला	६, ३३	भर्गशिखा
यः प्रियो यः सुहृद्बन्धु	३३	तिमिरोद्घाटः
यतः करणवर्गोऽयं	३	स्पन्दः (१ नि० ६ का०)
यतोज्ञानमयं देवी	५७	मृत्युजित् (६अ० १० श्लो०)
यत्र यत्राक्षमार्गेण	४२	विज्ञानभैरवः (११७ श्लो०)
यत्र सर्वे लयं यान्ति	६	वीरावलिः
यत्र स्थितमिदं सर्वं	४	स्पन्दः (१ नि० २ का०)
यथा स्वप्नानुभूतार्थान्	६५	कालिकाक्रमः

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

Quotation	Page	Source
यथा ह्यर्थोऽस्फुटो दृष्टः	२०	स्पन्दः (३ नि० ४-५ का०)
यथेच्छाभ्यर्थितो धाता	१९	स्पन्दः (३ नि० १ का०)
यथेन्दुः पुष्पसंकाशः	१०	चन्द्रज्ञानम्
यदविद्यावृततया	६१-६५	कालिकाक्रमः
यदा क्षोभः प्रलीयेत	२९	स्पन्दः (१ नि० ९ का०)
यदा गुरुवरः सम्यक्	६६	कुलरत्नमाला
यदा तु तेऽपि सुव्यक्त	६२	तत्त्वगर्भः
यदा त्वेकत्र संरूढः	१०	स्पन्दः (३ नि० १९ का०)
यस्मात् सर्वमयो जीवः	४	स्पन्दः (३ नि० ३ का०)
यस्य ज्ञेयमयो भावः	५३	स्वच्छन्दः (४ प० ३०९-३१०)
यस्योन्मेषनिमेषाभ्याम्	१०	स्पन्दः (१ नि० १ का०)
यावन्न वेदका एते	४	उच्छुष्मभैरवः
या सा तु मातृका देवि	२५	तन्त्रसद्भावः
या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा	२६	तन्त्रसद्भावः
या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा	६७	वाजसनेया
या सा शक्तिर्जगद्धातुः	२१-४८	मालिनीविजयः (३ अ० ५-१३ श्लो०)
योगी स्वच्छन्दयोगेन	१२	स्वच्छन्दः (७प० २५७-२५८)
लभते सत्प्रयत्नेन	४५	स्पन्दः (१ नि० ७ का०)
वायवी धारणाङ्गुष्ठे	३९	स्वच्छन्दः (७ प० २६६-६७ श्लो०)
वासनामात्रलाभेऽपि	३४-५२	मालिनीविजयः
विषयेषु च सर्वेषु	५३	स्वच्छन्दः (४ प० ३११ श्लो०
विसृष्टाशेषसद्बीज	४३	स्तवचिन्तामणिः (५९ श्लो०)
विहाय सकलाः क्रिया	५१	ज्ञानगर्भस्तोत्रम्

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

Quotation	Page	Source
वेदनानादिधर्मस्य	४१	स्वच्छन्दः (४ प० ३६२ श्लो०
व्यापारं मानसं त्यक्त्वा	५१	स्वच्छन्दः (४ प० ४८२ श्लो०
शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं	५७	सर्वमङ्गला
शक्तिचक्रं तदेवोक्तं	३०	मालिनीविजयः
शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव	४२	सर्वमङ्गला
शक्तिसंगमसंक्षुब्ध	६३	विज्ञानभैरवः (६६-७३ श्लो०)
शब्दराशिसमुत्थस्य	८	स्पन्दः (३ नि० १३ श्लो०)
श्रयेत्स्वातन्त्र्यशक्तिं स्वां	४४	…? (श्रीनाथपाद कृत)
षट्शतानि दिवा रात्रौ	५५	विज्ञानभैरवः (१५६ श्लो०)
संसारन स्यप्रवर्तयिता	४३	प्रत्यभिज्ञा टीका
सकारेण बहिर्याति	५५	विज्ञानभैरवः (नेदं मूल पुस्तके लभ्यते)
स गुरुर्मत्समः प्रोक्तः	२६	मालिनीविजयः (२ अ० १० श्लो०)
स च सर्वेषु भूतेषु	१६	स्वच्छन्दः (४ प० ३०७-३०८ श्लो०)
सत्त्वस्थो राजसस्थश्च	३६	तन्त्रसद्भावः
सप्रपंचं परित्यज्य	४७	श्रीकण्ठी
समनान्तम् वरारोहे	४१	स्वच्छन्दः (४ प० ४२७-४३१ श्लो०)
सर्वं शुद्धं निरालम्बं	५८	कालिकाक्रमः
सर्वं जगत्स्वदेहं वा	१८-६४	विज्ञानभैरवः (६५ श्लो०)
सर्वज्ञः सर्वकर्ता च	१७	विज्ञानभैरवः (१०६ श्लो०)
सर्वतत्त्वानि भूतानि	४५	स्वच्छन्दः (७ प० २५२ श्लो०)
सर्वं देहं चिन्मयं हि	१७	विज्ञानभैरवः ६३ श्लो०)

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

Quotation	Page	Source
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	३३	भगवद्गीता (४अ० २७श्लो०)
सर्वे वर्णात्मका मन्त्रा	२५	तन्त्रसद्भावः
सहाराधकचित्तेन	२४	स्पन्दः (१ नि० २ का०)
सात्र कुण्डलिनी बीज	३२	सिद्धामृतम्
सा देवी सर्वदेवीनां	१४	स्वच्छन्दः (१० प० ७२३-७२४ श्लो०)
सा ममेच्छा परा शक्तिः	१४	मृत्युञ्जयभट्टारकः (१ अ० २५-२६ श्लो०)
सा योनिः सर्वदेवानां	१६-४५	मृत्युञ्जयभट्टारकः (७ अ० ४० श्लो०)
सुखदुःखादिविज्ञान	६०	कालिकाक्रमः
सुप्रदीप्ते यथा वह्नौ	५४	स्वच्छन्दः (४प० ३६४श्लो०)
सेयं क्रियात्मिका शक्तिः	३२	स्पन्दः (३ नि० १६ का०)
स्वच्छन्दश्चैव स्वच्छन्दः	४५	स्वच्छन्दः (७प० २५८ श्लो०)
स्वनिर्वाणं परं शुद्धं	४८	स्वच्छन्दः (४ प० २३८ श्लो०
स्वपदा स्वशिरश्छायां	४	त्रिकहृदयम्
स्वयंभूर्भगवान देवो	४०	लक्ष्मीकौलार्णवः
स्वरूपावरणे चास्य	८	स्पन्दः (३ नि० १५ श्लो०)
स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य	६	प्रत्यभिज्ञा(३अ० २आ० ४का०
हकारस्तु स्मृतः प्राणः	६७	स्वच्छन्दः (४ प० २५५ श्लो०)
हृद्याकाशे निलीनाक्षः	१६	विज्ञानभैरवः (४६ श्लो०)

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

APPENDIX IV

An Alphabetical Index to Texts Quoted in SSV

—:o:—

अजडप्रमातृसिद्धिः		
(२२ श्लो० २३ उ०)	प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिः	३१
आगमः		
	जलं हिमं च यो वेद	४७
आनन्दभैरवः		
	उत्सृज्य लौकिकाचार	५१
उच्छुष्मभैरवः		
	यावन्न वेदका एते	४
कठोपनिषद्		
(२ अ० ४ व० १ म०)	कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मान्	४४
कालिकाक्रमः		
	अस्ति-नास्तिविभागेन	५८
	तत्तद्रूपतया ज्ञानं	५७
	तस्मान्नित्यमसंदिग्धं	५४
	तस्य देवातिदेवस्य	५५-१३१
	नाशेऽविद्याप्रपञ्चस्य	५६
	निरस्य सदसद्वृत्तीः	६५
	यथा स्वप्नानुभूतार्थान्	६५
	यदविद्यावृततया	६१
	सर्वं शुद्धं निरालम्ब	५८

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

सुखदुःखादिविज्ञान ६०

कुलचूडामणिः

एकं सृष्टिमयं बीजं २६

कुलपञ्चाशिका

अव्यक्तलिङ्गिनं दृष्ट्वा ५४

कुलयुक्तिः

आत्माचैवात्मना ज्ञात्तो १३

कुलरत्नमाला

यदा गुरुवरः सम्यक् ६६

कुलसारः

अहो तत्त्वस्य माहात्म्यं ६७

चन्द्रज्ञानम्

यथेन्दुः पुष्पसंकाशः २०

ज्ञानगर्भस्तोत्रम्

विहाय सकलाः क्रिया ५१

तत्त्वगर्भः

यदा तु तेऽपि सुव्यक्त ६२

तत्त्वार्थचिन्तामणिः

प्राक् संवित्प्राणे परिणता ६८

तन्त्रसद्भावः

आमिषं तु यथा खस्थः २४

कलोद्वलितचैतन्यं ३७

गतिमेत्यर्थभावेन २६

न जानन्ति गुरुं देवं २५

बद्ध्वा पद्मासनं योगी २८

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

मन्त्राणां जीवभूता तु २३
या सा तु मातृका देवि २५
या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा २६
सत्त्वस्थो राजसस्थश्च ३६
सर्वे वर्णात्मका मन्त्रा २५

तिमिरोद्घाटः

करन्ध्रचितिमध्यस्था ७-४६
यः प्रियो यः सुहृद्बन्धु ३३

त्रिकसारः

देहोत्थिताभिमुद्राभि ५४

त्रिकहृदयम्

स्वपदा स्वशिरश्छायां ४

त्रिशिरोभैरवः

गुरोर्गुरुतरा शक्तिः ३०

नैश्वासतन्त्रम्

त्वमेकांशेनान्तरात्मा ४३

पातञ्जलम्
(३ पा० ३७ सू०) ते समाधावुपसर्गा २८

प्रत्यभिज्ञाटीका

बुद्धिप्राणप्रसरेऽपि ५२
संसारनाट्यप्रवर्तयिता ४३

प्रत्यभिज्ञा

(१ अ० ६ आ० १० का०) अत एव यथाभीष्ट ६२
(१ अ० ५ आ० १५ का०) आत्मानमत एवायं ४७
(३ अ० २ आ० ५ का०) भिन्नवेद्यप्रथात्रैव ७

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

(३ अ० २ आ० ४ का०) स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य ६

प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी

ग्राहकभूमिकोत्तीर्णानां ६०

भगवद्गीता

(४ अ० २७ श्लो०) सर्वाणीन्द्रियकर्माणि ३३

भट्टनारायणस्तोत्रम् (स्तवचिन्तामणिः)

(५६ श्लो०)(मू०पु०पाठभेदः) विसृ[1]ष्टाशेषसद्बीज ४३

भर्गशिखा

मृत्युं च कालं च कला ६

मालिनीविजयः

(२ अ० २३ श्लो०) अकिंचिच्चिन्तकस्यैव ८

(पूर्वशास्त्रे २ अ० ४३ श्लो०) अबुद्धं बुद्धमेव च २२

पूर्वशा० २ अ० २१ श्लो०) उच्चारकरणध्यान ३८

(२ अ० २२ श्लो०) उच्चाररहितं वस्तु ३५–२०

(पूर्वशा०) तस्मान्न तेषु संसक्तिं ३५

(१ अ० २४ श्लो०) धर्माधर्मात्मकं कर्म ७

न चैतदप्रसन्नेन ३४

(१ अ० २३ श्लो०) मलमज्ञानमिच्छन्ति ५

(३अ० ५मात् १३शान्तम्) या सा श[2]क्तिर्जगद्धातुः

(मू० पु० पाठभेदः) २२–४८

---

(१) मू० पा० विसृष्टानेकसद्बी०

(२) मू० पा० एवमेषा द्विरूपापि.................. ।

अर्थोपाधिवशाद्याति............ .... ॥

तत्र तावत्समापन्ना मातृभावं विभिद्यते ।

.... ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

	वासनामात्रलाभेऽपि	३४-५२
	शक्तिचक्रं तदेवोक्तं	३०
(२ अ० १० श्लो०)	स गुरुर्मत्समः प्रोक्तः	२६

मृत्युजिद्भट्टारकः

(७ अ० ३६ श्लो०) (मू० पु० पाठभेदः)	ततः[3] प्रवर्तते शक्तिः	२८
(८ अ० २६ श्लो० उ० २७ पू०	तत्त्वत्रयविनिर्मुक्तं	४८
(८ अ० ८ श्लो० उ० ६ पू०) (मू० पु० पाठभेदः)	निमेषो[4]न्मेषमात्रं तु	६६

... ... द्विधा बीजं स्वनामतः ।
.... ॥
पृथग्वर्णविभेदेन शतार्धकिरणोज्ज्वला ।
.... ॥

वाचकत्वेन सर्वापि शंभोः शक्तिश्च शस्यते ।
वर्गाष्टकमि ज्ञेयमघोराद्यमनुक्रमात् ॥

तदेव शक्तिभेदेन माहेश्वर्यादि चाष्टकम् ।
माहेशी ब्राह्मणी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥

ऐन्द्री याम्या च चामुण्डा योगेशी चेति ता मताः ।
शतार्धभेदभिन्नानां तत्संख्यानां वरानने ॥
रुद्राणां वाचकत्वेन कल्पिताः परमेष्ठिना ।

(३) मू० पा० ततः प्रवर्तते .... ।
इच्छामात्रविनिर्दिष्टा.................... ॥

सा योनिः . ... ।
.. ..तस्या सर्वं प्रवर्तते ॥ (४५ पृ० च)

(४) मू० पा० निमेषोन्मेषमात्रेण यदि चैवोपलभ्यते ।
ततः प्रभृति मुक्तोऽसौ........ .... ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

(८ अ० ४० शत्तमात् ४४ शांतं)

(मु० पु० पाठभेदः) नो[५]र्ध्वं ध्यानं प्रयुञ्जीत ४६

(८ अ० २८ श्लो०) परमात्मस्वरूपं तु ३

(८ अ० १२ श्लो०) प्राणादिस्थूलभावं तु ५०

(८ अ० ११ शात १८ शांतम्)

(मू० पु० पाठभेदः) मध्यमं[६] प्राणमाश्रित्य ५०

---

(५) मू० पा० नोर्ध्वं........ .... ।
.... किंचित्पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
... . संस्थाने............... ।
.... ॥
न चादणोर्मीलनं किंचिन्न................. ।
.... न च भावयेत् ॥
....शब्दस्पर्शरसादि यत् ।
सर्वं त्यक्त्वा .... केवलं तन्मयो भवेत् ॥
.... परस्य परमात्मनः ।
.... ॥

(६) मू० पा० मध्यम . ... ।
.... ॥ ११ ॥
.... ।
.... ॥ १२ ॥
.........स उद्दिष्टो......................... ।
.... ॥ १३ ॥
......प्रविशेद्धाम परमं................ ।
............................निकृन्तकः ॥ १४ ॥
............................चाभ्यर्य विभुम् ।
.... ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

(६ अ० १० श्लो०)	यतो ज्ञानमयो देवः	५७
(१ अ० २५ श्लो० २६ उ०) (मू० पु० पाठभेदः)	सा[७] ममेच्छा परा शक्तिः	२४
(७ अ० ४० उ० ४१ पू०) (मूलपु० पाठभेदः)	सा[८] योनिः सर्वदेवानां	२६-४५
लक्ष्मीकौलार्णवः		
	दीक्षासिद्धौ तु ये प्रोक्ता	२६
	न संधानं विना दीक्षा	२६
	स्वयंभूर्भगवान्देवो	४०
वाजसनेयी		
	या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा	६७
विज्ञानभैरवः		
(१४८ श्लो०) (मूलपु० पाठभेदः)	अत्रैक[९]तमयुक्तिस्थे	३४

... ... ।
... ... भवबन्धविनाशिनी ॥ १६ ॥

सभं सर्वेषु भूतेषु ह्याधांन चित्तनिग्रहः ।
समाधानमिति प्रोक्तमन्यथा लोकदाम्भिकम् ॥

... ... ।
... ... ॥

(७) मू० पा० सा ममेच्छा शक्तियुक्ता स्वभावजा ।
... ... ॥
... ... स्वा शक्ति ... ।

(८) मू० पा० सा योनि... ... ... ।
... ...तस्याः सर्वं... ॥

(९) मू० पा० अत्रैकतम... ... ... ।
भरिताकारता सात्र... ... ... ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

(१५ श्लो०)	अन्तःस्वानुभवानन्दा	६३
(५२ श्लो०) (मू० पाठभेदः)	काला[10]ग्निना कालपदात्	३८
(१०६ श्लो०) (मू० पाठभेदः)	ग्राह्य[11]ग्राहकसंवित्तिः	२८–६८
(१०० श्लो०)	चिद्धर्मा सर्वदेहेषु	३
(११० श्लो०)(मू० पु० पाठभेदः)	जल[12]स्येवोर्मयो वह्ने	२५
(१३७ श्लो०)(मूलपु० पाठभेदः)	ज्ञानं[13] प्रकाशकं लोके	३७
(५६ श्लो०)	भुवनाध्वादिरूपेण	३८
१४५ श्लो०)	भूयो भूयः परे भावे	५५
(१४६ श्लो०)	महाशून्यालये वह्नौ	३३
(१३- श्लो०)	मानसं चेतना शक्तिः	५२
(११७ श्लो०)	यत्र यत्रात्तमार्गेण	४२
(६६श्लो०)(मूलपु० पाठभेदः)	शक्ति[14]संगमसंक्षुब्ध	६३

---

(१०) मू० पा०... ... ... ।
शान्ताभासस्तदा भवेत् ॥

(११) मू० पा० .. .. ।
योगिनां तु विशेषोऽस्ति ... ॥

(१२) मू० पा० जलस्येवो .. .. ।
... . विश्वभङ्ग्यो विभेदिताः ॥

(१३) मू० पा० ज्ञानप्रकाशकं सर्वं सर्वेणात्मा प्रकाशकः ।
एकमेकस्वभावत्वाज्ज्ञानं ज्ञेयं विभाव्यते ॥

(१४) मू० पा० शक्तिसंगम... ।
... ... ॥
... ... ।
... ... ॥
... ... ।
... ... तल्लयस्तन्मना भवेत् ॥ ७१ ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

(१५६श्लो०) (मूलपु०पाठभेदः) षट्शतानि[१५] दिवारात्रौ ५५
(१०६श्लो०) (मूलपु० पाठभेदः) सर्वज्ञः[१६] सर्वकर्ता च २७
(६८ श्लो०) सर्वं जगत्स्वदेहं वा २८-६४
(६३श्लो०) (मूलपु० पाठभेदः) सर्वं[१७] देहं चिन्मयं हि २७
(४६ श्लो०) हृद्याकाशे निलीनाक्षः २६

वीरावलिः

यत्र सर्वे लयं यान्ति ६

श्रीनाथपादाः

श्रयेत्स्वातन्त्र्यशक्तिं स्वां ४४

श्रीकण्ठीयसंहिता

पृथङ्मन्त्राः पृथङ्मन्त्री २४

सर्वज्ञानोत्तरः

(१६ श्लो० उ०) उच्चार्यमाणा ये मन्त्रा २३

सर्वमङ्गला

शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नम् ५०

... ... ।
भावयेद्भरितावस्थां महानन्दस्ततो भवेत् ॥
... ... ।
... ... ॥

(१५) मू० पा० षट्शतानि ... ... ।
जपो देव्याः समुद्दिष्टः प्राणस्यान्ते सुदुर्लभः ॥

(१६) मू० पा० सर्वज्ञः ... ... ।
... ... दार्ढ्याद्भवेच्छिवः ॥

(१७) मू० पा० सर्वं देहं ... ... ।
... ... परमोदयः ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव ४२

सर्वाचारः

अज्ञानाद्बध्यते लोकः ५

सिद्धामृतम्

सात्र कुण्डलिनी बीज ३२

स्पन्दः

(३ नि० २० का०) अगाधसंशयाम्भोधि २६
(१ नि० २१ का०) अतः सततमुद्युक्तः ३५
(१ नि० २२ का०) अतिक्रुद्धः प्रहृष्टो वा ६३
(३ नि० १० का०) अतो बिन्दुरतो नादो २८
(३ नि० ३ का०) अन्यथा तु स्वतन्त्रा स्यात् ३५
(१ नि० २० का०) अप्रबुद्धधियस्त्वेते ३८
(२ नि० ७ का०) अयमेवात्मनो ग्रहः २७
(२ नि० ६ का०) अयमेवोदयस्तस्य २५
(१ नि० १४ का०) अवस्थायुगलं चात्र ५६
(२ नि० ५ का०) इति वा यस्य संवित्तिः १७-४७
(२ नि० ७ का०) इयमेवामृतप्राप्तिः २८
(३ नि० ६ का०) एकचिन्ताप्रसक्तस्य ६
(१ नि० १५-१६ का०) कार्योन्मुखः प्रयत्नो यः ५६
(३ नि० ८ का०) ग्लानिर्विलुण्ठिका देहे २०
(१ नि० ३ का०) (मूलपु० पा०) जा[18]गरादिविभेदेऽपि २२
(३ नि० २ का०) तथा स्वप्नेप्यभीष्टार्थान् २६
(३ नि० १ क०) तथा स्वात्मन्यधिष्ठानात् १६

(१८) मू० पा० जाग्रदादिविभेदेपि ... ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

(२ नि० १ का०)	तदाक्रम्य बलं मन्त्रा	२२
(३ नि० १७ का०) (मूलपु० पा०)	तन्मा[१६]त्रोदयरूपेण	३७
(१ नि० ११ का०)	तमधिष्ठातृभावेन	२३
(१ नि० १७ का०)	तस्योपलब्धिः सततं	२३
(३ नि० १८ का०	दिदृक्षयेव सर्वार्थान्	२२
(३ नि० ६ का०)	दुर्बलोऽपि तदाक्रम्य	२०
(१ नि० ५ का०)	न दुःखं न सुखं यत्र	६०
(१ नि० ८ का०)	नहीच्छानोदनस्यायं	२४
(१ नि० ६ का०)	निजाशुद्ध्यासमर्थस्य	५
(३ नि० १४ का०)	परामृतरसापायः	५
(३ नि० १२ का०)	प्रबुद्धः सर्वदा तिष्ठेत्	३४
(३ नि० २ का०)	भोक्तैव भोग्यभावेन	२५
(१ नि० ६ का०)	यतः करणवर्गोऽयं	३
(१ नि० २ का०)	यत्र स्थितमिदं सर्वं	४
(३ नि० ४ का०)	यथा ह्यर्थोऽस्फुटो दृष्टः	२०
(३ नि० १ का०)	यथेच्छाभ्यर्थितो धाता	२६
(१ नि० ६ का०)	यदा क्षोभः प्रलीयेत	२६
(३ नि० १६ का०)	यदा त्वेकत्र संरूढः	२०
(२ नि० ३ का०)	यस्मात्सर्वमयो जीवः	५
(१ नि० १ का०)	यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां	२०
(१ नि० ७ का०)	लभते तत्प्रयत्नेन	४५
(३ नि० १३ का०)	शब्दराशिसमुत्थस्य	८
(२ नि० २ का०)	सहाराधकचित्तेन	२४

(१६) मू० पा० तन्मात्रोद ... ... । ... ... संसरत्यतः ॥ (७५ पृ० च)

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

(३ नि० १६ का०)	सेयं क्रियात्मिका शक्तिः	३२
(३ नि० १५ का०)	स्वरूपावरणे चास्य	८

स्वच्छन्दः

(७ प० २६१-२६२-२६३)		
(मूलपु० पाठभेदः)	अप[20]सव्येन रेचयेत	३६
(४ प० १०४ श्लो०)	अभिलाषो मलोऽत्रतु	६४
(४ प० ३६५ श्लो०)	अहमेव परो हंसः	५५
(४ प० ३८६ तितमात् ३६३ पूर्वार्धान्तं) (मू० पाठभेदः)	आतम[21]तत्त्वं ततस्त्यक्त्वा	४२
(२ प० १३७ श्लो०) मू० पाठभेदः)	आतम[22]नो भैरवं रूपं	८

---

(२) मू० पा० अपसव्येन पूर्येत सव्येनैव विरेचयेत् ।
चैतत् मोक्षमार्गप[द]स्थस्य च ॥
... ... प्राणायामस्त्रिधा मतः ।
... ... ॥
... ... ।
निष्कम्पं कुम्भकं ... ... ॥

(२१) मू० पा० आत्मतत्त्वं ततस्त्याज्यं ... ।
... ... ॥
संकल्पः क्रमतो ... ... ।
तस्मात्सा तु परा .. .. ॥
विन्दते ह्यत्र युगपत्सार्वज्ञ्यादिगुणान्परान् ।
वेदनानादि .. .. ॥
... ... विद्येति सोच्यते ।

(२२) (मू० पा०) आत्मनो भैरवं रूपं सदा भाव्यं वरानने ।
तस्य विघ्नाः प्रणश्यन्ति जपश्च सफलो भवेत् ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

(१० प० ३६८ उ० ३६९ पू०)
(मू० पाठभेदः) उद्बोधितो[२३] यथा वह्निः ६९
(४ प० ३२९ श्लो०) उन्मनापरतो देवि ६९
(१२ प० १६०-१६१ श्लो०)
(मू० पाठभेदः) चक्षुषा[२४] यच्च संधानं ५२
(४ प० २९३ श्लो०) तदेव भवति स्थूलं ४७
(४ प० १६१ श्लो०) तस्मात्सा तु परा विद्या २०
(६प० ५४श्लो० पू०)मू०पा०) त्रिगुणेन[२५] तु जप्तेन ६१
(११प० १९७ श्लो०) न विद्या मातृकापरा ३१
(७ प० २९४ श्लो०) नाभ्यां हृदयसंचारात् ३९
(४प०४२९उ०४३०-४३१पू०) पाशावलोकनं त्यक्त्वा ४२
(११प०८६उ०८७पू०(मू०पा०) पुर्य[२६]ष्टकसमावेशात् ४४
(४प० ३०८ उ० ३११ तमान्तम् प्रसह्य चञ्चलीत्येव ५३
(७ प० २४ उ० २५ पू०)
(मू० पाठभेदः) प्राणः[२७]प्राणमयः प्राणः ६७
(६ प० ५४ उ० ५५ पू०) ब्रह्मविष्णिवन्द्रदेवानां ६१
(७ प० ३२४ उ० ३२५ पू०) भित्त्वा क्रमेण सर्वाणि ४०
(२ प० ३८-३९-४०) मलप्रध्वस्तचैतन्यं ६

---

(२३) मू० पा० उद्बोधितो ... ... ।
... प्रविशेत्काष्ठं ... ... ॥
... ... ।
... ...न बद्ध्यते ... ... ॥

(२४) मू० पा० चक्षुषा यच्च दृश्येत वाचो वा यश्च गोचरः ।
... ... बुद्धियोनि व्यवस्यति ॥

(२५) मू० पा० त्रिगुणेन तु जप्येन ... ... ।

(२६) मू० पा० पुर्यष्टकसमायोगात्पर्यटन्सर्वयोनिषु ।

(२७) मू० पा० प्राणापानमयः प्राणो ... ... ।
नित्यमापूरयन्नेषः ... ... ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

(४ प० ३०६-३१०) (मूलपु० पाठभेदः)	यस्य[२८] ज्ञेयमयो भावः	५३
(७ प० २५० उ० २५८ पू०)	योगी स्वच्छन्दयोगेन	२२
(७ प० २६६-२६७ श्लो०)	वायवी धारणाङ्गुष्ठे	३६
(४ प० ३११) (मूलपु० पाठभेदः)	विषयेषु[२९] च सर्वेषु	५३
(४ प० ३६२-३६३)	वेदनानादिधर्मस्य	४२
(४ प० ४३२ श्लो०)	व्यापारं मानसं त्यक्त्वा	५२
(४ प० ३०७-३०८ पू०)	स च सर्वेषु भूतेषु	२६
(४ प० ४२७ उ)	समनान्तं वरारोहे	४२
(७ प० २४९) (मुलपु०पाठभेदः)	सर्व[३०]तत्त्वानि भूतानि	४५
(१० प० ७२३-७२४ उ०)	सा देवी सर्वदेवीनां	२४
(४ प० ३६४) (मूलपु० पाठभेदः)	सु[३१]प्रदीप्ते यथा वह्नौ	५४
(७ प० २५८ उ०)	स्वच्छन्दश्चैव स्वच्छन्द	४५
(५ प० २३८ उ०)(मूलपु० पाठभेदः)	स्वनिर्वाणं परं शुद्धं	४८
(४ प० २५५ उ०)	हकारस्तु स्मृतः प्राणः	६७
	चैतन्यमेक एवात्मा	३
	तद्ग्रहो मन्त्रसद्भावः	२४
	त्रिषु धामसु यद्भोग्यं	१२
	दर्शनास्पर्शनाद्वापि	५६
	सकारेण बहिर्याति	५५

---

(२८) मू० पा० यस्य ज्ञेय … … … ।
मनो न चलते तस्य … … … ॥

(२९) मू० पा० विषयेषु … … … स्थितः ।

(३०) मू० पा० सर्वतत्त्वानि … … वर्णा मन्त्राश्च ये स्मृताः ।
… … … भावनयानया ॥

(३१) मू० पा० सुप्रदीप्ते … … … ।
देहे प्राणस्थितो … … … … ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

App. V
A Glossary of Saivistic Terms

अकुलम् —: इह खलु अनाख्यपरामर्शात्मा अनुत्तर शिवशक्त्या प्रतिनियतव्यपदेशासहिष्णुः परप्रकाश एव परं तत्त्वम्, स एव च स्वातन्त्र्यात् विश्वमवबिभासयिषुः एवात्मनि शिवशक्तिरूपतामवभासयति, तस्य शिवलक्षणस्य तत्त्वस्य अव्यभिचरितस्वभावा पूर्णाहन्तात्मा अनुत्तरा कुलस्वरूपा शक्तिरस्तीति। एवं च अकारलक्षणं कुलं शरीरमस्य इति आद्यवर्णोऽभिहितः॥

अख्यातिः— गर्भे अख्यातिर्महामाया।

अग्निः— प्रमाणम्।

अग्निषोमात्मिका– सृष्टिसंहारकारिणी पराशक्तिः।

(विशेषस्तु) प्राप्तपरतत्त्वाभेदस्य योगिनो या उन्मिषन्ती पराशक्तिरुक्ता, सा यतः सर्वदेवानामनाश्रित सदाशिवेश्वरानन्तरुद्रादीनां, शक्तीनां वामाज्येष्ठादीनां ब्राह्म्यादीनां च अग्निषोमात्मिका योनिः, तत एव सोमप्रधाना, यतस्तस्याः सर्वं प्रवर्तते; अत एव अग्नीषोमात्मप्रकृति-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

विश्वम् अग्नीषोममयमिव। तथा च अग्निरपि आह्लादयति हिममपि च दहतीति तत्त्वविदाहुः, इति सृष्टिस्थितिसंहर्तृत्वं शक्तेःप्रदर्शितम्।

अज्ञानम् — मलमिति अज्ञानं तिमिरं पारमेश्वरस्वातन्त्र्यमात्रसमुल्लसितस्वरूपगोपनासतत्त्वम् आत्मानात्मनोरन्यथाभिमानस्वभावमपूर्णज्ञानं तदागतं मलं, संसारेति संसारस्य 'भिन्नवेद्यप्रथात्रैव मायाख्यं ...' इत्याद्युक्तस्वरूपस्य मायीयस्य मलस्य 'संसारकारणं कर्म संसारांकुर उच्यते' इति नीत्या अंकुरः कारणं कार्ममलं तस्य चाणवं कारणमिति भावः। अज्ञानस्य पौरुषबौद्धात्मकत्वेन द्वैविध्येपि इह पौरुषमेव विवक्षितं नान्यदिति संसाराङ्कुरकारणमिति विशेषणेन सूचितम्।

तथाचाचार्याभिनवगुप्तपादाः

विशेषणेन बुद्धिस्थे संसारोत्तरकालिके।
संभावनां निरस्यैतदभावे मोक्षमब्रवीत्॥

अणुः — जीवः (अणिति श्वसिति, इति अणुः) देहपुर्यष्टकप्राणाद्याश्रयः चित्तमयः प्रमाता)।

अतिशान्तपदम्- तत्त्वोत्तीर्णं परमशिवधाम।

अनाश्रितः— शिवतत्त्वावस्थितकारणपञ्चके प्रथमं कारणं स्वशक्त्यायअत्वात् अनाश्रितसंज्ञम्।

अनुत्तरम्— अकारपरामर्शः परमशिवश्च।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

अन्तरात्मा— अन्तरात्मा, संकोचभावसतत्त्व: शून्यप्रधान: प्राणप्रधानो वा पुर्यष्टकरूपो देहापेक्षया आन्तरो जीव: ।

अन्तस्था:— व्याकरणादि-शिक्षोक्तक्रमेण प्रमातृभूमौ नियति कला-विद्या-राग इत्यादिभि: अन्तरवतिष्ठमानत्वात् अन्तःस्थसंज्ञामुपलभमानान् य-र-ल-व इत्यादीन् वर्णान् प्रथमकलैव आभासितवती इति भाव: ।

अबुद्धम्— योगिविषयधारणाज्ञानमयी जागरावस्था ।

अभिलाषा— अभिलाष: अपूर्णम्मन्यतात्मा लौलिकारूप:, न तु किंचित् मे स्यात् इति ईदृक्, रागतत्त्वस्य एवमात्मकत्वात् । अत्र तु एतस्मिन् आणवे मले भित्तिभूते अन्यत् मलद्वयमाधेयमस्ति इत्यर्थ: ।

अमृतवर्ण:— सकार: ।

अम्बा— पारमेश्वरी विशेषशक्ति: (या अप्ररूढभेदतया सामरस्यात्मिका द्वैतप्रथोन्मुखी) ।

अर्धचन्द्रिका— वर्णशरीरोल्लासिका विशिष्टा शक्ति: ।

अशुद्धविद्या — किञ्चिज्ज्ञत्वरूपा विद्या ।

अहंकार:— न ममेदं, ममेदम्—इत्यभिमानसाधनम् ।

आणवमलम्— स्वातन्त्र्येऽपि देहादौ अबोधरूपेण अनात्मन्यात्मना रूपेण च द्विप्रकारमाणवमलम् ।

आणवसमावेश:– उच्चारकरणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनै: ।
यो भवेत्स समावेश: सम्यगाणव उच्यते ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

आणवोपायः — आणवोपायो नाम पाशवव्यापारः। यदा तु असौ विकल्पः स्वसंस्कारार्थमुपायान्तरमपेक्षते, तदा बुद्धिप्राणादिकान् परिमितरूपान् उपायत्वेन गृह्णन् अणुत्वं प्राप्त आणवं ज्ञानमाविर्भावयति। तद् हि चित्तविश्रान्त्यात्मकम्, यदुक्तम्-
पूर्वं विसृज्य सकलं कर्तव्यं शून्यतानले।
चित्तविश्रान्तिसंज्ञोऽयमाणवः परिकीर्तितः॥

आत्मतत्त्वम्—: शुद्धविज्ञानकेवलः (यत्र समनापदान्तव्याप्तिकम्)।

आत्मव्याप्तिः— पाशावलोकनं त्यक्त्वा स्वरूपालोकनं हि यत्।
आत्मव्याप्तिर्भवत्येषा शिवव्याप्तिस्ततोऽन्यथा॥

आनन्दः— शक्तिविशेषः आ-इति वर्णपरामर्शः।

आनन्दवृन्दम्:— आदिक्षान्तवर्णसमूहः।

आसनम्ः— आस्यते, नित्नमैकात्म्ये स्थीयते अस्मिन् इति आसनम्॥

इच्छाः— इवर्णपरामर्शः।

इच्छाशक्तिः— शक्तिर्विमर्शात्मिका, समवायिनी परप्रमात्रवियुक्तत्वात् तदात्मभूता, तस्या आद्योच्छलत्तात्मकत्वेन बहिरुल्लिलसिषास्वभाववशात् इच्छात्वप्राप्तिः।

ईशनम्— ई-इत्यक्षरम्।

उद्घातः— नादकलानुभवात्म शब्दः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

उद्भमः— योऽयं प्रसरद्रूपाया विमर्शमय्याः संविदो झगिति उच्छलनात्मकपरप्रतिभोन्मज्जनरूपः।

उन्मना— समनोपरि शक्तिरूपा मान्त्रीकला।

उन्मेषः— उ-इत्यक्षरपरामर्शः।

एकचिन्ताप्रसक्तस्य यतः स्यादपरोदयः।
उन्मेषः स तु विज्ञेयः स्वयं तमुलक्षयेत्॥

उन्मेषदशा— उकाररूपा।

ऊनता— ऊकाररूपा।

ऊष्माणः— श-ष-स-ह इत्येते ऊष्माक्षराः।

एकाणवाः— पश्यन्तीरूपा वाक्।

कञ्चुकम्— कलादि-नियतितत्त्वान्तः तत्त्वनिचयः (पुंसः स्वरूपावरणत्वात् कञ्चुकमिति उच्यते)।

कन्दः— मूलाधाराख्यः स्थानविशेषः।

कर्मेन्द्रियाणि— वाक्, पाणी, पादौ, पायुः, उपस्थः, इत्येतानि।

कला— तत्त्वविशेषः, पुरुषस्य किंचित्कर्तृत्वहेतुः। भागः, शक्तिश्च।

कलाशरीरम्— कलयति स्वस्वरूपावेशेन तत्तद् वस्तु परिच्छिनत्तीति कलाव्यापारः।

कल्पितप्रमाता— शून्यपुर्यष्टकाद्यभिमानी जीवः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

कार्ममलम्—

गोपितस्वमहिम्नोऽस्य संमोहाद्विस्मृतात्मनः ।
यः संकोचः स एवास्य आणवोमल उच्यते ॥
ततः षट्कञ्चुकव्याप्ति-विलोपित-निजस्थितेः ।
भूतदेहे स्थितिर्यासौ मायीयो मल उच्यते ॥
यदन्तःकरणाधीनारब्धिकर्मेन्द्रियादिभिः ।
बहिर्व्याप्रियते कार्यं मलमेतस्य तन्मतम् ॥

कालः— तत्त्वविशेषः, (भावानां भासनाभासनात्मनां क्रमावच्छेदको) भूतादिः ।

कालपदम्— दक्षपादाँगुष्ठात्, पुरमिति शरीरम्, आभासः परिमितप्रमेयादिज्ञानम् ।

कालाग्निः— निवृत्तिकलायां कालाग्निभुवनेशो नाम रुद्रविशेषः, यत्प्रकोपक्रमे विश्वं समुपरभ्यते संहारारम्भे ।

कुण्डली— पारमेश्वरी विसर्गशक्तिः (सैवगर्भीकृतनिखिलविश्वनिर्भरत्वात कुण्डलिनी शब्दव्यपदेश्या) ।

कुम्भकः— प्राणस्य हृदि पूरणम् ।

कुलम्— परसंवित्त्वम्, षट्त्रिंशत्तत्त्वानि च, तानि यथा—

१. शिवः, २. शक्तिः, ३. सदाशिवः, ४. ईश्वरः,
५. शुद्धविद्या, ६. माया, ७. कला, ८. विद्या,
९. रागः, १०. कालः, ११. नियतिः, १२. पुरुषः,

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

१३. प्रकृतिः, १४. बुद्धिः, १५. अहंकारः, १६. मनः, १७. श्रोत्रम्, १८. त्वक्, १९. चक्षुः, २०. जिह्वा, २१. घ्राणः, २२. वाक्, २३. पाणिः, २४. पादः, २५. पायुः, २६. उपस्थः २७. शब्दः, २८. स्पर्शः, २९. रूपः, ३०. रसः, ३१. गन्धः, ३२. आकाशः, ३३. वायुः, ३४. वह्निः, ३५. सलिलं, ३६. भूमिर् इत्येतानि ।

कुलमार्गः— परसंवित्तत्त्वप्राप्त्युपायः ।

कुलाचारः— कुलानां देहाक्षभुवनादीनामाचरणम् आचारः सृष्टिसंहाराख्यः तत्र अवहिताः ।

क्रियाशक्तिः— निगूहितस्वस्वरूपावष्टम्भमूलं तत्तद्वैचित्र्य-भूमिकाप्रपञ्चं वितन्वतः परमेश्वरस्य असौ पारमेश्वरी स्वातन्त्र्यशक्तिः तत्तत्प्रमातृप्रमेया-द्यनन्ताभासवैचित्र्यकारितया समुच्छलन्ती क्रियाशक्तिरित्युच्यते ।

क्षेत्रज्ञाः— पशुरूपाः प्रमातारः (ब्रह्मादि-स्थावरान्ताः) ।

क्षेमः— (अप्राप्तस्य प्राप्तिर्नाम योगः) प्राप्तस्य परिरक्षणं नाम क्षेमः ।

क्षोभः— क्षोभो देहाद्यहंप्रत्ययरूपः ।

खत्रयम्— के शिरसि खत्रयं, शक्तिव्यापिनी-समनारूप-माकाशत्रयं भ्रूबिन्दोः प्रभृति यावत् ब्रह्मरन्ध्रं संस्थितम् । तत्र तत् मनः अवष्टभ्य खत्रयेण ऊर्ध्वगमनाय प्रेरयेदिति ।

खेचरीचक्रम्— (खे बोधगगने चरन्तीति खेचर्यः तासां चक्रं

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

समूहः) प्रमातृभूमिकाश्रितो योगिनीगणः ।

खेचरीमुप्रद्रा— खे बोधगगने चरति इति खेचरीमुद्रा ।

गगनाङ्गनाः— चिच्छक्तिः ।

गर्भः— गर्भः अख्यातिर्महामाया ।

गुरुवक्त्रम्— अनुग्राहिका शक्तिः ।

ग्रन्थि— पाशः ।

घण्टिका— ताल्वधोभागः, तालुमूलं च ।

चन्द्रः— प्रमेयम् अपानाख्यः प्राणश्च ।

चरमकला— शान्त्यतीताख्या कला ।

चित्तम्— आत्मा ।

चैतन्यम्— चेतयते इति चेतनः सर्वज्ञानक्रियास्वतन्त्रः, तस्य भावः चैतन्यं ।

जाग्रत्— सर्वसाधारणार्थविषयं बाह्येन्द्रियजं ज्ञानं लोकस्य जाग्रत् जागरावस्था ।

जीवन्मुक्तः— संकुचितप्रमातृतागुणीकारपूर्वपरसमावेशशाली ।

ज्ञानशक्तिः— एवमेतदिति ज्ञेयं नान्यथेति सुनिश्चितम् ।
ज्ञापयन्ती जगत्यत्र ज्ञानशक्तिर्निगद्यते ॥

ज्येष्ठाशक्तिः— उकारात्मक-शशाङ्क शकलाकारतारूपः वर्णसंनिवेशः, अनुग्राहिका शक्तिर्वा ।

तत्त्वम्— विशेषरूपाणां वर्गाणामेकीकरण कारणंसामान्यसंवित् ।

तत्त्वत्रयम्— नर-शक्ति-शिवात्मकम, आत्म-विद्या-शिवाख्यं वा ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

तत्त्वानि— शिवादि भूम्यन्तानि षट्त्रिंशत। (दृश्यतां 'कुलम्' इति।)

तन्मात्राणि— शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धरूपाणि।

तुर्यम्— स्फुरत्तात्मनः सर्वदशानुस्यूतस्य तुर्यस्य य आभोगचमत्कारः तस्य संभवो नित्यमेव तुर्यचमत्कारमयत्वं प्रोक्तमहायोगयुक्तस्य भवतीत्यर्थः।

त्रिकोणबीजम्— एकारः, स एव योनिबीजमिति।

त्रिपथ्या— त्रिन्दुना क्षोभमायाता रेखैवामृतकुण्डली।
रेखिणी नाम सा ज्ञेया उभौ विन्दू यदन्तगौ॥
त्रिपथा सा समाख्याता रौद्री नाम्ना तु गोयते।
रोधिनी सा समुद्दिष्टा मोक्षमार्ग निरोधनात्॥

त्रिराणवा— वैखरी वाक्।

धारणा— य-र-ल-व इति वर्णाः।
धारणा परमात्मत्वं धार्यते येन सर्वदा।
धारणा सा विनिर्दिष्टा भवपाशनिवारिणी॥

ध्रुवः— अनुत्तरधाम। अनुत्तराख्यवर्णपरामर्शश्च।

नक्षत्रम्— प्रमितिः।

नववर्गकः— अ-क-च-ट-त-प-य-श-क्ष रूपः।

नाडीसंहार— नाडीनां प्राणापाणादिवाहिनीनां सुषीणां संहारः।

नादः— पुंस्त्वाधिष्ठातरि संकुचितरूपत्वादणुशब्दादि व्यपदेश्ये पुंस्येव नदति स्वात्माभेदेन विश्वं

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

परामृशति इति नादः।

नासिका— नसते कौटिल्येन वहति इति।

नियतिः— (ममेदं कर्तव्यं नेदं कर्तव्यमिति नियमहेतुः) तत्त्वविशेषः।

पतिः— शुद्धाध्वाप्रमाता, मुक्तो वा।

पदार्थद्वयम्— शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव पदार्थद्वयमुच्यते।
शक्तयोस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः॥

परशरीरम्— मायादि-नियतितत्त्वान्तकञ्चुकषट्करूपम्।

परावाक्— अनन्यापेक्षाहंपरामर्शमयी पराशक्तिः।

पशुः— अविद्यास्मितादिभिः पाशितो जीवः।

पशुमातरः— माहेश्वर्याद्याः शक्तयः।

पशुशक्तिः— बन्धशक्तिः, रौद्री नाम्नी शक्तिश्च।

पाशः— आणवादिमलबन्धः, अविद्यास्मितादयश्च।

पाश्यः— जीवः, मितप्रमाता।

पीठेश्वर्यः— ब्राह्म्यादिशक्तयः।

पुमान्— पुरुषतत्त्वम्, संकुचितप्रमाता।

पुर्यष्टकम्— तन्मात्र-मनोहंकृद्बुद्धीनां संघातात्मकमष्टकं सूक्ष्मशरीरम्।

प्रतिभा— नवनवस्वरूपप्रथोल्लेखशालिनी संवित्।

प्रधानम्— गुणसामान्यरूपं प्रकृतितत्त्वम्।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

प्रबुद्धम्— योगिविषयसमाधिज्ञानमयी सुषुप्तावस्था ।

प्रलयाकलां— मायातत्त्वावस्थिताः शून्यप्रमातरः ।

प्राणबीजम्— हकारः ।

प्रसादः— नादात्मा मन्त्रविशेषः ।

बन्धः— संकुचितज्ञानात्मा बन्धः । अज्ञानमूलं ज्ञानमपि बन्ध एव ।

बिन्दुः— बिन्दुः अविभक्तप्रकाशरूपः । यदुक्तम्—
उदितायां क्रियाशक्तौ सोमसूर्याग्निधामनि ।
अविभागः प्रकाशो यः स बिन्दुः परमो हि नः ॥

बीजम्— बीजं विश्वकारणं स्फुरत्तात्मा पराशक्तिः ।

बुद्धम्— योगिगम्यधारणाप्रत्ययप्रवाहमयीस्वप्नावस्था ।

बुद्धिः— निश्चयकारि विकल्पप्रतिबिम्बधारि अन्तः—साधनम् ।

बुद्धीन्द्रियाणि— श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-रसना-घ्राणाख्यानि ।

बैन्दवीकला— स्वातन्त्र्यशक्तिः ।

भावशरीरम्— यत्तु व्यतिरिक्तं शब्दादिविषयत्वेन परामृशति तत् भावात्मकम् ।

भूतशरीरम्— द्विविधं शरीरं भूतात्मकं भावात्मकं च, तत्र मायाशक्तिवैभवविस्मारिततात्त्विकस्वभावतया - सामर्थ्योऽयं जीवः अविच्छिन्नाहंकारास्पदतया शिरःपाण्यादिमच्छरीरत्वेन यत् परामृशति तत् अस्य सृष्ट्यादिमयत्वात् भूतात्मकम् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

भैरवः—	परमशिवः।
भैरवसमापत्तिः—	परमशिवैक्यम्।
मनः—	संकल्पकारि साधनम्।
मन्त्रः—	चेत्यते विमृश्यते अनेन परं तत्वम् इति चित्तं, पूर्णस्फुरत्ताउतत्त्वप्रासाद -- प्रणवादिविमर्शरूपं संवेदनम्, तदेव मन्त्र्यते गुप्तम्, अन्तर् अभेदेन विमृश्यते परमेश्वररूपम् अनेन, इति कृत्वा मन्त्रः।
मंत्रमहेश्वराः—	सदाशिवतत्त्वावस्थितः प्रमातृवर्गः।
मंत्रवीर्यम्—	पूर्णाहन्ता।
मंत्राः—	शुद्धविद्यातत्त्वावस्थितः प्रमातृवर्गः।
मंत्रेश्वराः—	ईश्वरतत्त्वावस्थितः प्रमातृवर्गः।
मन्थानभैरवः—	मथ्नाति तत्तद्वेद्यं स्वात्मान्तर्लीनं कृत्वा पिण्डीकृत्य उत्थापयतीति मन्थानाभिधानः स्वच्छन्द भैरवः इत्यर्थः।
मरीचिः—	शक्तिः।
मलः—	अज्ञानम्। संकोचाभासो वा।
महाह्रदः—	पराभट्टारिका संवित् (इच्छाशक्तिप्रमुखं स्थूलमेयपर्यन्तं विश्वं वमन्ती, खेचरीचक्राद्यशेषवाह्प्रवर्तकत्व-स्वच्छत्वानावृतत्व-गभीरत्वादिधर्मयोगान्महाह्रदः)।
मातृका—	परप्रमात्रवियुक्तत्वात् तदतिरिक्ता अलुब्धैव

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पराशक्तिः पशुभिः सर्वमंत्रविद्यानां योनित्वेन 'अज्ञाता मातृका' इत्युक्ता। क्षुब्धा तु बीजयोनिपु परस्परसंघट्टात्मलोलीभावात् नादि-क्रान्तरूपा मालिनी इति संज्ञा, मलते विश्वमन्तर्दर्पणवत् धत्ते इति, विश्वस्वरूपिणी इत्यर्थः।

मातृकाचक्रम्— योगिनीगण;।

माया प्रमाता— सकलाख्यः प्रमाता।

मायाशक्तिः— दुर्घटसंपादनसमर्थ्यः शक्तिविशेषः।

मायीयमलम्— मायादिविद्यातत्त्वान्तं कञ्चुकरूपम्।

मालिनी— मलते विश्वमन्तर्दर्पणवतधत्ते इति।

माहेश्वर्यादयः— वर्गाद्यधिष्ठात्र्यः शक्तयः।

मुक्तशिवः व्यापकत्वादिधर्मान्तरसाम्येन दर्शनान्तरोपकल्पितशिवीभाव आत्मा। शुद्धप्रमातृवर्गः।

मुक्तिः— अज्ञानग्रंथिभेदात् स्वशक्त्यभिव्यंजनम्, विश्वोत्तीर्णपरमशिवीभावो वा।

मुद्रावीर्यम्— भेदात्मकमायीयसमस्तक्षोभ प्रशान्त्या चिदात्मस्वरूपोन्मज्जनैकरूपं मंत्रवीर्यं मुद्रावीर्यं च।

योगः— अप्राप्तस्य प्राप्तिर्नाम योगः।

योगिन्यः— खेचरी गोचरी दिक्चरी भूचर्यादयः शक्तयः।

योनिः— कादिभिश्च स्मृता योनिर्नवधा वर्गभेदतः।
बीजमत्र शिवः शक्तिर्योनिरित्यभिधीयते॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

योनिवर्गः—	मायामलम् ।
रविः—	प्रमाणम् , प्राणश्च ।
रसः—	रसो रसवद्भोग्यवस्तुविरहेऽपि अमृतास्वादो मुखे ।
रागः—	(षट्त्रिंशत्तत्त्वान्तर्गतं) तत्त्वान्तरम् । (काल्यकलनं वेद्यसंबन्धं विना न युज्यते बोधरूपस्य पुंसः, किंचित् मेस्याद् इति वेद्यसामान्याभिलाषात्मना विशिष्टवस्त्वादिविषयबुद्धिधर्मस्थूलरागविलक्षणेन येन अयं प्रमान् उपरक्तः) ।
रुद्राः—	प्रमातृप्रमेयमयस्य जगतः सृष्टिस्थिति संहारकारिणो रुद्राः, पतिरूपाः क्षेत्रज्ञाः, पशवो ब्रह्मादयः ।
रूपम्—	तमसाद्यावरणेऽपि सति तत्तद्दृश्यवस्त्वापकारदर्शनम् ।
रेखिणी—	वर्णविशेषाधिष्ठाता शक्तिविशेषः ।
रोधिनी—	रौद्रीनाम शक्तिः (मोक्षमार्गनिरोधित्वात्) ।
रौद्री—	जगद्ग्रसनकारिणी विशिष्टा शक्तिः ।
लयः—	भावान्तर्मुखीभावनम् ।
लोकः—	लोक्यते इति लोकः ।
वर्गाः—	क च ट तादयः ।
वाचकम्—	मंत्र-वर्ण-पदाध्वरूपम ।
वाच्यम्—	कलातत्त्व-भुवनाध्वरूपम् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

धामा— संसारः वमनशीलः शक्तिविशेषः ।

विज्ञानकला— मायोर्ध्वे शुद्धविद्याधस्थितः प्रमातृवर्गः ।

वितर्कः— विश्वात्मा शिव एवास्मि इति यो वितर्को विचारः

विद्या— उन्मनाशक्तिः किंचिज्ज्ञत्वकारणं तत्त्वम । विद्या पराद्वयप्रथा । शुद्धविद्यातत्त्वम् । आत्मादितत्त्वत्रये अन्यतमं तत्त्वं यत् शुद्धविद्यादिशक्त्यान्ताध्वव्यापकम् ।

विद्याशरीरः— भगवान् शब्दराशिः ।

विनायकाः— तत्तद्दिव्यगण -- दिव्यभोगभूमिकाद्यधिष्ठातारः परसिद्धिविघ्नाद्युक्ताः, ऋतम्भराप्रज्ञावंतो ब्राह्मस्य सत्त्वशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुपनिमन्त्रयन्ते भो इहास्यतां, कमनीयोऽयं भोगः, कमनीयेयं कान्ता, रसायनमिदं जरामृत्यू बाधते, वैहायसमिदं यानं, अमीः कल्पद्रुमाः, पुण्या मन्दाकिनी, सिद्धामहर्षयः, उत्तमाः अनुकूला अप्सरसः, दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी, वज्रोपमः कामः, स्वगुणै सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता प्रतिपाद्यतामिदमक्षय्यमजरममरस्थानं देवानां प्रियम्, इति पातञ्जलदर्शनोक्तप्रकारेण सविनयादरपूर्वं दिव्यवस्तुगुणानुकीर्तनतत्प्रदर्शनेन योगिनमनित्यभोगेषु प्रलोभयन्ते । तस्मात् परसिद्धि प्राप्तौ प्रत्यूहभूतत्वात् भोगेभ्यो विरज्येतेति भावः ।

विसर्गभूमिः— कौलिकी शक्तिः । युगपदन्तर्बहिर्विसर्जनमयबिन्दुद्वयात्मानं विसर्गभूमिमुद्धर्शितवती ।

वीरेशः— निःसपत्नस्वात्मसाम्राज्योऽयं परमानन्दपरि-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पूर्णोभवभेदग्रसनप्रवणानां वीराणामिन्द्रियाणामीश्वरः स्वामी ।

वेदकः— प्रमाता ।

वेद्यम्— प्रमेयम् ।

वैसर्गिकीकला— एकः इति-शब्दः स्वरूपपरामर्शकः, अपरः प्रकारे, तेन अनुत्तरात् आनन्दो यथा जातः, एवमिच्छातः ईशित्री, उन्मेषादूनता, यावत् ककारादि सकारान्तो यस्याः एवं विधा हकारात्मिका वैसर्गिकी कला जाता, निखिलमेव वर्ण जातमुदितमित्यर्थः । मकारान्तेति वक्तव्ये ककारादि-इत्यन्तः प्रभृति सकारपर्यन्तं व्यञ्जनरूपत्वं कवर्गस्य अनुत्तरात् जन्मापि द्योतयितुमुक्तम् । 'अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः' इत्यादिरीत्या कवर्गहकारविसर्जनीयानामकारादेव उत्पत्तिः । 'वैसर्गिकी कला' इति सामान्योक्ते परापरो हि विसर्जनीयात्मा विसर्गः कटाक्षितः । एतच्च सर्व विसर्गादुत्पन्नं, विसर्ग एव तत्तदामर्शात्मना स्फुरित इत्यर्थः । स एव हि परप्रमात्रेकरूपोऽशेषविश्वक्रोडीकारेण अनुत्तरहकारात्मना प्रस्फुरन् अन्तर्बहीरूपतया नर-शक्ति-शिवात्मतामाभासयेत्, अत आह 'पञ्चधा स च' इति । चो हेतौ, यतः स विसर्ग एव बिन्दुः, विदि क्रियायां स्वतन्त्रः प्रमाता बहीरूपतया हृदये नररूपतया बहीरूपत्वेऽपि अन्तारूपतायामेव विश्रान्तेः, गादे शक्तितया, अन्तारूपतया परमे पदे द्वादशान्ते शिवतया, प्रस्फुरन पञ्चप्रकारः । अत एव शरीरेऽपि हृदयात् मूर्धान्तं हृत्कंठ-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

ललाट-शक्त्यन्तद्वादशान्तेषु व्यवस्थितः। एवं पञ्चधात्वेऽपि अस्य वस्तुतः त्रैरूप्ये एव पर्यवसानमिति न पूर्वापरव्याहृतत्वं किंचिदाशङ्कनीयम्। ननु एक एव असौ कथं हृदादौ वर्तते इत्यत आह 'व्यापको हि सः' इति। आ इत्यवर्णेति पदद्वयस्यार्थो निर्दिष्टः।

शक्तिः— शक्तितत्त्वम्। (विश्वभावबीजभूमिः किंचिदुच्छूनतारूपा संविच्छक्तिः)।

शक्तिचक्रम्— सृष्ट्यादिदेव्यः, विश्वम्, इन्द्रियवर्गः। करणेश्वरीवर्गः। मन्त्रगणः। मुद्रागणः। खेचर्यादि योगिनी गणः। चिदाध्यः शक्तयश्च।

शक्तिपातः— अनुग्राहकशक्ति संपातः (यदनुविद्धहृदयो जनो विवेकोन्मुखतामेति)।

शक्तिमान्— महेश्वरः।

शब्दराशिः— आदि-क्षान्तवर्णसमुदायः।

शाक्तसमावेशः— उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन्।
यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोत्राभिधीयते॥

शाक्तोपायः— विकल्पसंस्करणादिद्वारेण उपरितनसोपानारोहणम्।

शांभवसमावेशः— अकिंचिच्चिन्तकस्यैव गुरुणाप्रतिबोधतः।
जायते यः समावेशः शाम्भवोऽसावुदीरितः॥

शांभवोपायः— विकल्पसंस्कार-उच्चारादिसाधननिरपेक्षं सकृदुपदेशाद्यात्मना मार्गेण शिवधामप्राप्तिः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

शिवः— अनुत्तरवर्णः, शक्तिमत्स्वरूपं प्रथमतत्त्वम् ।

शिवव्याप्तिः— सार्वज्ञ्यादिगुणानर्थान् व्यापकान् भावयेद्यदा ।
शिवव्याप्तिर्भवत्येषा चैतन्ये हेतुरूपिणी ॥

शुद्धतत्त्वम्— परमशिवाख्यम् ।

शुद्धविद्या(तत्त्वम्)- मायोपरितनतत्त्वम् (यत्र अहमहम् इदमिदम् इत्येवंरूपा भगवतः चमत्कृत्यवस्था) ।

षडध्वानः— वाचकं मन्त्र-वर्ण-पदाध्वरूपं, वाच्यं कला तत्त्व-भुवनाध्वरूपम् ।

षण्डबीजानि— ऋ ॠ ऌ ॡ इति वर्णाः ।

संवाह्यः— संवाह्यते योनेर्योन्यन्तरं नीयते इति ।

संवित्— ज्ञानशक्तिः, स्वातन्त्र्यशक्तिः, पूर्णाहंविमर्शात्मिका शक्तिश्च ।

सकलः— सदाशिवः, मन्त्रविशेषाः, समनान्तःस्फारः, परिमितप्रमातृवर्गः (देवादिस्थावरान्तः) जीवाश्च ।

सत्यप्रमाता— परशिवः ।

सदाशिवः— तृतीयं तत्त्वम् । (महाशून्यातिशून्याख्यायां शक्तौ महेशस्य अहमिदमित्यभेदेन पूर्णाहन्ता चमत्कारमय्यवस्थाविशेषः) ।

समना— सुसूक्ष्मतमतत्त्वप्रपञ्चमननमात्ररूपा, अशेष तत्त्व-प्रथमासूत्रणरूपा वा शक्तिः ।

समाधिः— ग्राह्यग्राहकभेदासंचेतनरूपश्च समाधिः सौषुप्तम् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

समावेशः— मितप्रमातृभावगुणीकारात् स्वतंत्रबोधतादात्म्यम् ।

सुप्रबुद्धम्— तुरीयावस्था ।

सूक्ष्मशरीरम्— (तन्मात्रान्तःकरणरूपं) पुर्यष्टकम् ।

सूर्यः— प्राणः । प्रमाणं च ।

सृष्टिः— भावोन्मुख्यम् ।

सृष्टिमयबीजम्— सृष्टिमयं बीजमिति, मन्त्रवीर्यरूपम् अहमिति बीजम् । मुद्रा, परभैरवीयात्मा ।

स्तोत्रः— प्रत्ययाः देशादिव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुज्ञानानि, स्तोत्रः चित्तत्त्वावरणम् । संधानस्य शुद्धतत्त्वविमर्शस्य षोडशांशमपि ऐश्वर्यप्रकटनां नार्हति, यतस्तस्य भूमिका विघ्नसमाक्रान्तत्वम् ।

स्थितिः— भावाभिष्वङ्गः ।

स्थूलभूतानि— आकाशः वायुर् अग्निर् आपः भूमिश्च ।

स्थूलशरीरम्— प्रधानादि-पृथिवीपर्यन्ततत्त्वनिष्पन्नं षड्भावविकार संवलितमताात्त्विकं शरीरम् ।

स्पन्दः— ह-कला, स्वातन्त्र्यशक्तिः, अचलस्य चलत्ताभासनचमत्कारश्च ।

स्वप्नः— ये तु मनोमात्रजन्या असाधारणार्थविषयाविकल्पाः स एव स्वप्नः (स्वप्नावस्था) ।

स्वाच्छन्द्यम्— (अभेदे भेदनं, भेदिते च पुनरनुसंधानेन अभेदनं संयोजनवियोजन कर्तृत्वरूपं) स्वातन्त्र्यम् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE